

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»
Факультет географії, історії та туризму
Кафедра історії, теорії держави і права та філософії

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ СТУПЕНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ «МАГІСТР»**

**ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. ЯК ГЕНОЦИД:
ПРОБЛЕМА ВИЗНАННЯ/НЕВИЗНАННЯ**

Виконала:

студентка факультету географії, історії та
туризму
спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
Карповець Валентина Петрівна

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент
Лопецька Наталія Миколаївна

Рецензент:

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри методики викладання
і змісту освіти Рівненського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти
Данильчук Віталіна Романівна

АНОТАЦІЯ

Карповець В. П.

«Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: проблема визнання/невизнання»

У кваліфікаційній роботі проаналізовано теоретичні аспекти геноциду, використовуючи міжнародну нормативно-правову базу та дослідження сучасних вчених. Розглянуто юридичне трактування терміну "геноцид" та обґрунтовано необхідність розширення його визначення. Досліджено проблему Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, зокрема його визнання чи невизнання як акту геноциду, враховуючи аргументи, історіографію та протиріччя між прихильниками та опонентами геноцидної теорії. Запропоновано шляхи досягнення суспільного консенсусу та вирішення проблеми визнання чи невизнання Голодомору як акту геноциду. Висловлено актуальність дослідження поняття геноциду та його інтерпретації в сучасних умовах, особливо в контексті подій Голодомору.

Ключові слова: історична пам'ять, геноцид, міжнародне право, Голодомор 1932–1933 рр., злочини проти людяності, наукова дискусія.

ANNOTATION

Karpovets V. P.

The Holodomor 1932-1933 as genocide: the problem of recognition/non- recognition

The qualification paper analyzes the theoretical aspects of genocide using international normative-legal frameworks and the research of contemporary scholars. The legal interpretation of the term "genocide" is discussed, and the necessity of expanding its definition is justified. The problem of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine is investigated, considering its recognition or non-recognition as an act of genocide, taking into account arguments, historiography, and conflicts between proponents and opponents of the genocide theory. Ways to achieve social consensus and address the issue of recognition or non-recognition of the Holodomor as an act of genocide are proposed. The relevance of studying the concept of genocide and its interpretation in modern conditions is emphasized, especially in the context of the events of the Holodomor.

Key words: historical memory, genocide, international law, Holodomor of 1932–1933, crimes against humanity, scientific discussion

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ...	8
1.1. Історіографія проблеми	8
1.2. Джерельна база дослідження	19
РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЯ ТА МЕХАНІЗМИ ЗДІЙСНЕННЯ ГЕНОЦИДУ	26
2.1. Сутність явища геноциду.....	26
2.2. Причини злочинів проти людства	35
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМА ВИЗНАННЯ/НЕВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ АКТОМ ГЕНОЦИДУ	46
3.1. Розвиток концепції Голодомору – геноциду українського народу	46
3.2. Альтернативні оцінки голоду 1932–1933 рр. в історичному дискурсі	62
РОЗДІЛ 4. ШЛЯХИ ТА МЕТОДИ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	92

ВСТУП

Історія двадцятого століття пов'язана не лише зі світовими війнами, а й включає репресії, етнічні чистки, примусові переселення народів та інші злочини, що можна кваліфікувати як геноциди, тобто найтяжчі злочини проти людства. Частина з яких пов'язана з особами А. Гітлера та Й. Сталіна.

Актуальність дослідження. Геноцид є найтяжчим міжнародним злочином, що тягне за собою міжнародно-правову відповідальність як держав, так і винних у скоєнні цього злочину осіб. Це положення визнане всіма державами світу і є нормою загального міжнародного права. Проблема визначення поняття геноцид, а також його інтерпретація у конкретних ситуаціях залишається на сьогодні надзвичайно актуальною. Адже немає єдиної точки зору щодо визначення цього терміну та кваліфікації того чи іншого злочину як геноцид. Тому важливо глибше дослідити та проаналізувати явище Голодомору 1932–1933 рр. в Україні з точки зору визнання/невизнання цього злочину актом геноциду, що дасть можливість визначити причини та наслідки таких дій і запобігти їх прояву у майбутньому.

Одним із актуальних та найбільш пріоритетних напрямків сучасних історичних досліджень є ґрунтовне вивчення сутності поняття «геноцид», особливостей його трактування та застосування; порівняння основних концепцій та поглядів на причини та наслідки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні; аналіз історично-політичного дискурсу, громадської думки стосовно визнання Голодомору актом геноциду українського народу та можливі шляхи врегулювання цієї суспільної дискусії.

Метою роботи є аналіз різних інтерпретацій явища Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та висвітлення цих позицій в історичному дискурсі.

Мета роботи передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

- на основі вивчення наукових праць проаналізувати стан розробки теми у історіографії, відстежити появу нової наукової інформації в працях істориків, а також систематизувати та дослідити джерела;

- проаналізувати геноцид як явище, його наукові інтерпретації, дефініції та розкрити методологічні засади дослідження;
- охарактеризувати аргументи на підтвердження геноцидної природи Голодомору 1932–1933 рр. в Україні;
- висвітлити заперечення терміну «геноцид» в історико-політичному дискурсі;
- проаналізувати основні шляхи вирішення проблеми визнання/невизнання Голодомору актом геноциду українського народу.

Об'єктом дослідження є Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як історичне та суспільно-політичне явище.

Предмет дослідження – зміст поняття геноциду, його ознаки та проблема визнання/невизнання Голодомору актом геноциду українського народу.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють першу половину ХХ століття. Для більш поглибленого розкриття теми, вивчення окремих проявів проблеми визнання/невизнання виносяться за рамки вказаної хронології.

Теоретико-методологічну основу дослідження складає система наукових принципів і методів пізнання. В ході проведеної роботи було застосовано принцип наукової об'єктивності, що передбачає неупереджену, аналітичну обробку зібраної інформації, критичне осмислення окремих груп джерел та історіографічних праць, зіставлення різних точок зору на проблему. В нашому дослідженні з об'єктивної точки зору висвітлені позиції прихильників теорії геноцидної природи Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та їх опонентів, прихильників класового (селянського) підходу. Застосування принципу всебічності допомогло повномасштабно розглянути процес реалізації сталінською тоталітарною системою терору голодом в Україні та визначити його ознаки. Завдяки системному підходу складний об'єкт розглядається як цілісність із багатьма елементами в сукупності відносин та зв'язку між ними. В науковому дослідженні, відповідно до принципу історизму, всі явища та процеси розглядаються в їх поступовому історичному розвитку, у зв'язку з конкретними умовами існування. В процесі написання застосовувались

загальнонаукові методи аналізу та синтезу емпіричного матеріалу. Зі спеціальних історичних методів було використано ретроспективний, проблемно-хронологічний та історико-порівняльний.

Наукова новизна передбачає постановку та розробку актуальної проблеми, яка не дістала об'єктивного висвітлення в історичній науці. В цьому дослідженні було:

- зроблено одну з перших спроб в українській історіографії розглянути місце Голодомору 1932–1933 рр. в Україні у науковому дискурсі з точки зору визнання/невизнання, в якості комплексного наукового дослідження;

- проаналізувати геноцид як явище, його наукові інтерпретації, дефініції та розкрито методологічні засади дослідження;

- на основі широкого комплексу історіографії та джерел охарактеризовано аргументи на підтвердження геноцидної природи Голодомору 1932–1933 рр. в Україні;

- висвітлено заперечення терміну «геноцид» щодо Голодомору в історико-політичному дискурсі;

- зроблено порівняльний аналіз протиріч між прихильниками геноцидної теорії Голодомору в Україні та їхніми опонентами, прихильниками загальноселянського (класового) підходу;

- запропоновано основні шляхи досягнення суспільного консенсусу та вирішення проблеми визнання/невизнання Голодомору актом геноциду українського народу.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її основні положення та фактичний матеріал можуть бути використаними для створення узагальнюючих наукових праць з історії України, перш за все, аналізу Голодомору 1932–1933 рр. в Україні з теоретичної точки зору вивчення цього питання. Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці проведення навчальних занять у закладах вищої освіти, закладах загальної середньої освіти; при написанні науково-методичних посібників з історії геноциду ХХ ст. Зібрані й проаналізовані історичні відомості можуть слугувати основою для проведення

культурно-просвітницької роботи серед молоді, вихованні міжетнічної толерантності. Наведений фактичний матеріал, концептуальні положення та висновки становлять наукову цінність для підготовки історичних методичних посібників та можуть бути використані науковими та державними установами України в питанні досягнення суспільного консенсусу в погляді на Голодомор.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, 4 розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

На сучасному етапі українська історична наука має можливість досліджувати раніше заборонені сторінки політичного, економічного та соціально-культурного життя нашого народу. Завдяки правовій базі щодо засудження нацистського та комуністичного тоталітарних режимів в Україні та процесам декомунізації, для науковців став можливим доступ до раніше засекречених матеріалів. Разом з тим, сучасний дослідник має змогу застосовувати різні наукові підходи і методики та напрацювання зарубіжних учених.

Одним із актуальних та найбільш пріоритетних напрямків сучасних історичних досліджень є ґрунтовне вивчення сутності поняття «ґеноцид», особливостей його трактування та застосування. Порівняння основних концепцій та поглядів на причини та наслідки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Аналіз історично-політичного дискурсу, громадської думки стосовно визнання Голодомору актом ґеноциду українського народу та можливі шляхи врегулювання цієї суспільної дискусії.

Історіографію вивчення проблематики визнання/невизнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні актом ґеноциду для кращого її опрацювання та систематизації результатів слід поділити на дві групи: вітчизняну та зарубіжну.

Зрозуміло, що в Радянському Союзі не могло й бути мови про дослідження проблематики Голодомору. Лише у роки «Перебудови» вітчизняні історики отримали змогу висвітлити одну з найтрагічніших сторінок власної історії. Повномасштабні дослідження розпочалися лише з часу проголошення Україною незалежності. З того часу вітчизняні історики здійснили серйозний поступ у дослідженні причин, особливостей перебігу та наслідків цієї трагедії.

Дослідження різних аспектів цієї проблеми ведеться вже більше двадцяти років, але до цих пір історики не дійшли консенсусу з ряду важливих і

принципових питань. Зокрема стосовно геноцидної природи Голодомору та кількості жертв.

Разом з тим з'являються ґрунтовні наукові дослідження щодо теорії геноциду, суті цього поняття та механізмів його втілення. Що значною мірою дозволяє пояснити штучну природу геноциду та причини вбивства мільйонів українців терором голодом. Важливе оформлення здобув регіональний фактор та широке залучення дослідниками раніше невідомих документів та фактів.

Для публікації досліджень з теми Голодомору потрібен був час, спочатку історики працювали з документами (які розсекречувались поступово), осмислювали концепцію, проводили підрахунки та визначали наслідки цього злочину. До появи ґрунтовних праць з цієї проблематики, головні аспекти та шляхи досліджень оприлюднювались на міжнародних та всеукраїнських конференціях. Тому опис вітчизняної історіографії слід розпочати саме з огляду важливих наукових конференцій, які проводились в Україні в середині 1990-х рр.

Першою конференцією, яка була присвячена голодомору стала міжнародна наукова конференція «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки», 9–10 вересня 1993 р. [40] яка була організована Інститутом історії України Національної Академії наук України. Вона була одним з ключових заходів, які проводилися в нашій країні у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору. Оргкомітету вдалося залучити до участі в конференції основну частину тогочасних науковців, які працювали над цією темою в Україні. Були також представники з інших країн. Зокрема відомий дослідник Джеймс Мейс – один із перших хто заговорив про Голодомор на Заході.

Голова оргкомітету конференції д.і.н., професор С. В. Кульчицький та всі організатори доклали чималих зусиль, щоб зібрати більше двадцяти вчених, дослідників з цієї проблематики. На перший погляд цифра учасників не вражає. Але потрібно врахувати, що це була перша конференція такого типу, і тема Голодомору в ті часи ще не була предметом наукових досліджень. Слід зазначити, що організатори як і більшість учасників конференції прагнули не

політизувати Дні Скорботи і Пам'яті в Україні та не перекладати історичну вину за трагедію українського народу на інші народи.

Під час відкриття цієї конференції, безперечно знакової події, була закладена традиція зачитувати виступи або послання президентів України до учасників. Зокрема Леонід Кравчук у виступі «Ми не маємо права знехтувати уроками минулого?», резюмував: «Я цілком погоджуюсь з тим, що це була спланована акція, що це був геноцид проти власного народу. Але я тут не ставив би крапку. Так, проти власного народу, але за директивою з іншого центру. Очевидно, саме так слід трактувати цю страхітливу сторінку нашої історії. Ми не маємо права знехтувати уроками минулого!» [40, с. 10].

У 1998 році, 28 листопада відбулася міжнародно-науково теоретична конференція «Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально–психологічних наслідків» [37]. Цей науковий захід був ще більш насичений дослідженнями та розвідками, що стосувалися проблеми Голодомору. У роботі конференції взяли участь більше 50 науковців, співробітників науково-дослідних установ, закладів вищої освіти, закладів культури, державних і громадських організацій з України, США, Франції.

Значну зацікавленість учасників і гостей конференції викликали, доповіді присвячені регіональному виміру історії Голодомору. Зокрема дослідження про голод 1932–1933 рр. на Миколаївщині, Миколи Шитюка з Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Доповіді музейників: Тамари Поліщук «Голод 1933 року на Валківщині» (Харківська обл.) та Миколи Булди з Полтавщини – «Трагедія Краю Григорія Сковороди: голод 1932–1933 рр. на Чорнухинщині», Вадима Мицика – «Репресії голодом на Уманщині», «Голод у с. Романівці Тальнівського району Черкаської області» – Олега Шатайла, та виступ члена Асоціації дослідників голодоморів в Україні Юрія Авраменка – «Ужинок смерті під час Голодомору 1932–1933 рр. у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області» [37].

Слід також загострити увагу на міжнародній науковій конференції «Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка» [39], що проводилася за підтримки ЮНЕСКО 25–26 вересня 2008 року в Києві. Учасники конференції мали на меті обмін результатами наукових досліджень, що стосувалися причин і наслідків Голодомору 1932–1933 років в Україні та інших регіонах колишнього СРСР, а також обговорювали проблеми правової оцінки Голодомору. Відповідно до тематичних секцій конференції виступи та доповіді було поділено на три розділи: політичні і соціально-економічні чинники Голодомору 1932–1933 років; масштаби і наслідки демографічної катастрофи 1932–1933 років в Україні; правова оцінка Голодомору 1932–1933 років як геноциду українського народу.

Особливістю цієї конференції було те, що чи не вперше до кола дослідників Голодомору було залучено юристів, правників та спеціалістів з міжнародного права. І це не випадково, адже тривав процес визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні геноцидом. Парламенти 14 країн (Австралії, Естонії, Грузії, Еквадору, Канади, Колумбії, Литви, Латвії, Парагваю, Мексики, Перу, Польщі, Угорщини, США) та Ватикан визнали Голодомор 1932–1933 років в Україні актом геноциду українського народу. Тому надзвичайно важливою була думка експертів з міжнародного права та юридичне обґрунтування щодо геноцидного характеру Голодомору.

Правова оцінка Голодомору 1932–1933 років в Україні зводилась до того, що дії радянської влади мали штучний і зумисний характер, що згідно зі статтею 2 Конвенції від 9 грудня 1948 року «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» дає підстави стверджувати, що мав місце геноцид українського народу. Про навмисність дій тоталітарного режиму свідчать безпосередні дії радянської влади в Україні: збір натуральних податків з українського населення, великі обсяги експорту хліба за кордон у 1932–1933 рр., обмеження переміщення громадян, занесення сіл на «чорні дошки», відмова від закордонної допомоги.

За визначенням і правовим вердиктом учасники конференції були співзвучні в тому, що «Голодомор 1932–1933 років відповідає поняттю геноциду, передбаченому Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 року про попередження злочину геноциду та покарання за нього, передусім пункту «в» статті 2 (навмисне створення для будь-якої групи життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її)» [39, с. 5]. Таким чином було закладено юридичне обґрунтування геноцидної природи Голодомору, згідно з правовою класифікацією було визначено: об'єкт злочину (українська нація), методи його здійснення, коло причетних осіб і винуватців, наслідки таких дій відповідно до міжнародного законодавства.

Отже, аналізуючи дослідження початку 90-х рр. ХХ ст. слід зазначити, що для суспільного резонансу та початку широкомасштабної наукової дискусії наукові конференції відіграли надзвичайно позитивне значення. Через обмеженість джерельної бази (архіви були ще закриті) конференції стали майданчиком наукової дискусії та співпраці між дослідниками Голодомору з різних куточків світу. Також ці конференції сприяли розкриттю правди про цей страшний злочин, який відбувся в центрі Європи у ХХ столітті, міжнародній спільноті. Завдяки першопрохідцям розпочався процес вироблення єдиної історичної та національної концепції яка вилилась у визнання Голодомору 1932–1933 рр. – геноцидом українського народу на державному та міжнародному рівні. Згодом формат конференцій став загальнонаціональним та щорічним, з охопленням все більшої кількості дослідників.

Вітчизняні дослідники періоду становлення модерної Української держави опублікували низку монографій, що безпосередньо стосуються вивчення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Зокрема, це М. Гон [42], С. Кульчицький [67; 71], В. Марочко [74], Т. Вронська [28], В. Гудзь [45], Є. Захаров [50], Г. Касьянов [56], А. Круглов [64], М. Попович [86] та ін. У цих дослідженнях на широкій джерельній базі висвітлені плани сталінського керівництва стосовно українських селян, причини і передумови, етапи і

механізми здійснення Голодомору, методики підрахунку кількості жертв та наслідки цього страшного злочину.

У 2003 році побачила світ перша у вітчизняній та світовій історіографії комплексна наукова робота про Голодомор 1932–1933 років в Україні – «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» за загальною редакцією директора Інституту історії України НАН України академіка Валерія Смолія [36]. Ця комплексна наукова робота академічного характеру охоплювала всі аспекти тогочасної соціально-гуманітарної катастрофи. автори намагалися якнайповніше проаналізувати відповідну зарубіжну й вітчизняну літературу, документальні видання, виявити та залучити невідомі архівні джерела. У книзі вперше постають документи і матеріали колишніх силових структур (ДПУ, НКВС, Нарком'юсту, Верховного Суду), які повномасштабно розкривають терор голодом: репресій проти селян і «саботажників», факти масового канібалізму, причетності посадових осіб партійно-державного керівництва до політики винищення українського народу.

Було відстежено рукотворність голодомору, виявлено роль і місце конкретних державних посадових осіб і карально-репресивних структур у тих сумних подіях, показано ставлення до трагедії народу партноменклатури – від голів сільських рад і до лідерів центральних органів влади. Автори на основі документальних свідчень зазначають, що «Незбагненна для людського розуму бездіяльність влади за умов голодомору на тлі ініційованої «згори» інформаційної блокади цієї трагедії справили шокове враження на українське суспільство, породивши в його частині тверде переконання в тому, що людомор 1933 р. – не просто «помилка» у «господарських розрахунках», а цілеспрямована акція комуністичної влади проти українців, закономірний наслідок колоніального статусу України» [36, с. 429].

Праця Василя Марочко – «Голодомор 1932–1933 рр.» в науковому форматі оповідає про одну з найтрагічніших сторінок української історії – геноцид українців в 1932–1933 рр. шляхом спланованого комуністичною владою голодомору [74]. У дослідженні висвітлюється тактика й стратегія

уряду СРСР та керівництва ВКП(б) по знищенню українського села, руйнівні наслідки насильницької колективізації в Україні, рух опору проти примусового створення колгоспів та непосильних податків, особливості й перебіг голодомору, випадки людоїдства.

Автор дослідження одним із перших запропонував методику підрахунку реальних жертв голодомору-геноциду. Зокрема, «спираючись на матеріали перепису населення 1937 р., можна виявити загальну смертність у сільських районах України протягом 1932–1933 рр., яка становила близько 6 млн. осіб. Антиукраїнське спрямування терору голодомом цілком очевидне. За переписом 1926 р. етнічні українці становили 88% з 23,6 млн. сільського населення УСРР. У 36 округах з 41 в УСРР українці становили від 70 до 99%, з них у 18 округах – 90–99 %. Отже, голодомор було організовано проти українців» [74, с. 54].

Безперечний авторитет у дослідженнях сутності Голодомору належить Станіславу Владиславовичу Кульчицькому. Під його авторством вийшла перша академічна праця з історії Голодомору – «Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення» [67], яка вже стала класичною.

На підставі багатьох документів і свідчень автор встановлює, що Голодомор 1932–1933 рр. в українському селі являв собою результат замаскованої під хлібозаготівлі каральної акції з вилучення у селян всього наявного у них продовольства. В книзі доведено, що Й. Сталін застосував цю терористичну акцію в ситуації гострої кризи і голоду в багатьох регіонах СРСР, які були наслідком здійснюваної Москвою прискореної індустріалізації та «революції згори». Книга допомагає усвідомити, що терор голодомом у поєднанні з репресіями проти української інтелігенції та місцевої партійної верхівки мали на меті попередити і придушити можливе національно-визвольне повстання в найбільшій національній республіці.

С. Кульчицький у своїй монографії значну увагу зосередив на описі та аналізі механізму здійснення терору голодомом. Голодомор був наслідком терору голодомом. У свою чергу, терор голодомом був третьою, після розкуркулення формою силового тиску на селянство з метою створення колгоспного ладу.

Якщо перші дві форми тиску влада використовувала, що загнати селян у колгоспи, то терор голодом був застосований вже проти колгоспного селянства [67, с. 231]. Радянський тоталітарний режим просто не міг існувати без репресій і образу зовнішнього і внутрішнього ворога. Після винищення куркульства як класу під удар потрапили національні групи.

Як зазначає С. Кульчицький «Першою жертвою Кремля стали українці. У жовтні 1932 р. Сталін відрядив до УРСР і на Кубань надзвичайні заготівельні комісії, які паралельно з хлібозаготівлями та під їх прикриттям почали конфіскацію продовольчого зерна в «боржників». У січні 1933 р. за розпорядженням Сталіна було здійснено конфіскацію в селян всіх продовольчих запасів. Після цього Сталін послав в УСРР П. Постишева. Той мав завдання організувати весняну посівну кампанію в голодуючому селі й знищити «український націоналістичний ухил», оголошений головною небезпекою» [67, с. 235].

Правову оцінку геноцидному характеру Голодомору, важливу для розуміння проблеми визнання/невизнання Голодомору геноцидом українського народу, подає В. Василенко у праці «Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка» [22]. На основі Конвенції ООН 1948 р. про попередження злочину геноциду та покарання за нього обґрунтовано, що у діях радянського керівництва наявні всі ознаки наміру часткового знищення української нації шляхом штучного голоду. У роботі також порушено питання щодо відповідальності його ідеологів, організаторів та виконавців.

Дослідження раніше забороненої тематики Голодомору, причини, організатори, виконавці, механізми втілення, наслідки, соціально-економічний, культурний та моральний вимір цього злочину проти українського народу знайшли своє відображення у чисельних наукових статтях таких вчених, як С. Кульчицький [66-71], В. Бабич [14], М. Гон [41], В. Василенко [23; 24], Г. Касьянов [57; 58], В. Марочко [75; 76], Г. Зімон [53], А. Портнов [87; 88], К. Чернявська [92], С. Білан [20] та ін. Наукові розвідки, написані на широкій джерельній базі, напрацюваннях вітчизняних та зарубіжних дослідників, дали

можливість авторам розкрити різні аспекти проблематики визнання/невизнання.

С. Кульчицький є провідним дослідником проблематики Голодомору. Його авторству належать статті які стосуються аналізу політики пам'яті та досягненні суспільного консенсусу в питанні визнання Голодомору геноцидом українського народу. Зокрема у статті «Дискусійні проблеми в розумінні Голодомору» [68] наголошує на тому, що дослідникам та політикам потрібно дійти спільної позиції щодо Голодомору і сприяти консолідації суспільства а не його роз'єднанню. Тому що незважаючи на величезну кількість досліджень в яких детально і аргументовано описується найбільша українська трагедія, в українському політикумі знаходяться діячі які відверто спекулюють на цій темі. Адже саме розуміння українською спільнотою страхітливої картини винищення нації є найпершою умовою того, щоб міжнародна громадськість не зважаючи на політичні перипетії активніше визнавала Голодомор актом геноциду.

Окрему увагу заслуговують праці Максима Гона – відомого рівненського дослідника теорії геноцидів та українсько-єврейських взаємин міжвоєнної доби, його дослідження є фактично першими в Україні навчальними виданнями, що спеціально присвячені проблематиці геноцидів (за термінологією автора, «геноцидознавству»). Обмеживши розгляд першою половиною ХХ ст., М. Гон пропонує порівняльний опис геноциду вірмен в Османській імперії, Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, Голокосту євреїв та геноциду ромів у Третьюму Рейху під різними кутами зору: причини геноциду, організація злочину, методи знищення жертв, особливості геноциду, участь еліти та «звичайних людей», проблема спостерігачів, поведінка жертв, спадщина масових убивств. Згадані проблеми висвітлені у статті «Геноцид: сутність явища та його суб'єкти ХХ століття» та монографії «Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз» [41; 42].

Процес державного визнання, інституалізації та вкоріненні в українському суспільстві терміну Голодомор та «геноцид» щодо подій 1932–1933 рр. в Україні проаналізував Г. Касьянов, у ґрунтовній науковій статті

«Историческая политика в Украине и Голодомор» [58]. Це дослідження присвячене історії виникнення і функціонування терміну «Голодомор». Значну увагу історик приділяє політичним протистоянням на цьому фоні та ролі держави у вирішенні проблеми визнання/невизнання. Детальному аналізу піддається позиція всіх президентів України щодо процесу визнання Голодомору на державному і законодавчому рівні.

Сучасний аналіз історичним дискусіям та політичному протистоянню навколо питання Голодомору у статті «Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії і місце в них українських сюжетів» подає А. Портнов. Метою праці було представити головні напрямки і проблемні поля західної наукової дискусії, що точиться з приводу термінології та методології студій геноциду, й описати суперечки щодо її «українських сюжетів». Автор не дає однозначної відповіді чи був Голодомор геноцидом. Разом з тим він наголошує на потребі перегляду міжнародних правових актів, що стосуються терміну «геноцид». Адже з часів Голокосту минуло багато часу і нажаль трагедії подібного масштабу повторюються, через те, що світова спільнота вчасно не реагує. Тому очевидно, що «поняттю геноциду і з наукового, і з юридичного погляду затісно в рамках нормативного визначення Конвенції» [58, с. 101].

Таким чином, на сучасному етапі вітчизняна історична наука має змогу досліджувати раніше заборонені сторінки політичного, економічного та соціально-культурного життя нашого народу. Завдяки правовій базі щодо засудження комуністичного та нацистського тоталітарних режимів в Україні та процесам декомунізації науковці отримали доступ до раніше засекречених документів. Сучасний дослідник має змогу застосовувати різні методики і наукові підходи.

Світова наукова спільнота та громадськість дізналися про Голодомор в Україні завдяки Р. Конквесту у його класичній праці «Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор» [63]. Значення цього дослідження не можливо переоцінити, адже саме зі сторінок цієї книги світ дізнався, що в

центрі Європи в 1930-х рр. сталінський тоталітарний режим здійснював злочини жахливих масштабів, які не завжди піддаються усвідомленню.

Ця книга розповідає про те як під тиранією Й. Сталіна і його поплічників було знищено все старе селянство, а разом з ним вирубане і історичне коріння українського та інших народів. Автор дослідження – один із найвідоміших західних дослідників радянської історії Роберт Конквест – написав її тоді, коли не тільки в колишньому СРСР, а й багатьма на Заході не визнавався навіть самий факт голодомору. На доступних автору джерелах переконливо описано причини здійснення Сталіним терору голодом, механізми цього страшного злочину та які це мало наслідки і як вплинуло на постголодоморне селянство.

Інший відомий дослідник – Джеймс Мейс у своїй праці «Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм у радянській Україні 1918–1933 рр.» [77] розкрив політичні причини Голодомору і особисту відповідальність за цей злочин тодішнє партійне керівництво.

На переконання Д. Мейса, це і є ключ до розуміння мотивів Й. Сталіна у створенні і використанні кризи сільського господарства, що знищити самодостатність України. «Чому саме України? Тому що вона мала великий досвід національно-визвольних змагань. Для України уроки Центральної Ради, досвід боротьби широких верств населення за свої права не минули безслідно. В Україні була створена і існувала ще до 1933 р. розвинута державна організація, національні державні структури. Щоб перетворити СРСР у сталінську імперію, потрібно було зламати Україну. Це Сталін зробив шляхом організації голодного мору» [40, с. 21].

Таким чином, з часу проголошення Україною незалежності вітчизняні історики здійснили серйозний поступ у дослідженні історії штучних голодів організованих сталінським тоталітарним режимом. З'являються наукові розвідки про місце і роль партійної верхівки в цій трагедії, відбувається широке залучення дослідниками раніше невідомих документів та фактів.

Підсумовуючи дослідження історіографічного матеріалу, можна зазначити, що проблема дослідження Голодомору 1932–1933 рр. представлена

різними видами історіографічних шкіл. На сучасному етапі більш актуалізується питання всебічного вивчення методологічних та юридичних аргументів на підтвердження геноцидної природи Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження складають різноманітні за походженням, достовірністю та інформативною насиченістю документи. У своїй сукупності вони є досить змістовними для вирішення поставлених наукових завдань. Особливе місце належить збірникам архівних документів та матеріалів, виданих у різний період часу в Україні. Окремі документи публікувалися в дослідженнях монографічного характеру, у книгах діячів певного регіону та збірниках наукових конференцій.

Для повноти розкриття досліджуваної проблеми значимими є матеріали опублікованих збірників документів. З-поміж археографічних видань цієї категорії використаних у ході магістерського дослідження, варто виокремити: «Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали» [3], «Ми б'ємо в Великий дзвін...». Голодомор 1932–1933 рр. очима української діаспори: документи з фондів ЦДАВО України» [1], «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [2], «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. «Житомирська область» [6] та ін.

Перший збірник документів який був присвячений одній з найбільш драматичних і закритих сторінок історії українського народу – Голодоморові 1932–1933 рр. був «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [2], який побачив світ ще у 1990 році. У збірнику, як уже зазначалось вперше були оприлюднені унікальні, щойно розсекречені архівні матеріали, які відбивають справжні причини, хронологічний перебіг та наслідки трагедії. У статтях вчених висвітлюються соціально-економічні та моральні аспекти здійснення в Україні сталінської політики колективізації та

хлібозаготівель, яка стала безпосередньо причиною продовольчих труднощів, а потім жахливого голоду.

У збірнику документів «Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали» [3] вміщено великий комплекс документів і матеріалів, які переконливо розкривають причини, перебіг, масштаби та наслідки страшною трагедії українського народу, організованої та здійсненої радянським політичним тоталітарним режимом на початку 1930-х років. У збірнику вміщено документи Політбюро ЦК ВКП(б) і Політбюро ЦК КП(б)У, РНК СРСР і РНК УСРР, місцевих партійних органів влади, ДПУ, державних установ. Листування Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича, С. Косіора, В. Чубаря та інших. Численні звернення селян – листи, скарги, заяви, прохання. Публікуються унікальні записи очевидців. У збірник вміщено також матеріали зарубіжних очевидців, дипломатичних установ, організацій української еміграції, міжнародної громадськості.

У археографічному виданні «Ми б'ємо в Великий дзвін...». Голодомор 1932–1933 рр. очима української діаспори: док. з фондів ЦДАВО України» [1] представлено документи та матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, що відображають ставлення української діаспори до однієї з найжахливіших сторінок в історії українського народу – Голодомору 1932–1933 рр. Упорядники цього видання зробили значний внесок у дослідження Голодомору, зібравши і надрукувавши джерела, що ілюструють ставлення тогочасної української діаспори на страшні події 1932–1933 років в Україні. Більшість свідчень зібраних в збірнику зводяться до того, що Голодомор був свідомою кампанією по знищенню не лише спротиву і протидії селянства, а й нищенням української нації та її сил які могли чинити опір сталінському тоталітаризму [1, с. 7]. Унікальним робить це видання те, що надруковані у цьому збірнику документи і матеріали з вже наявними публікаціями про голод початку 1930-х років в СРСР і УСРР є важливим джерелом для подальших досліджень і майже ніколи не використовувались науковцями.

Прикладом регіоналістики та результатом вагової праці краєзнавців, науковців, літераторів, громадських діячів та широкого кола небайдужих громадян стала документальна серія «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. У томі присвяченому Житомирській області [6] зібрані опубліковані джерела та свідчення людей, що були свідками Голодомору 1932–1933 років, завдяки чому відтворено одну з найтрагічніших сторінок історії Житомирщини ХХ століття.

Обласний том складається з трьох розділів. У вступній частині міститься історичний нарис про Голодомор 1932–1933 років на Житомирщині, аналізується ставлення місцевого населення до політики примусової колективізації та боротьби проти режиму. Далі представлені розділи «Мартиролог» та «Свідчення очевидців». Мартиролог складений на основі документів та спогадів свідків тогочасних подій і містить відомості на понад 40 тис. осіб. Розділ «Документи» складається з 70-ти оригінальних документів, що охоплюють період з 1931 по 1934 рік, що дозволяє на джерельній основі прослідкувати злочинність сталінського тоталітарного режиму.

Окрему важливу категорію джерельної бази нашого дослідження становлять нормативно-правові документи. Юридична складова є чи не основною для досягнення міжнародного консенсусу та вирішення проблеми визнання/невизнання Голодомору актом геноциду українського народу.

Законодавчі акти які регулюють проблематику злочинів проти людини поділяються на дві групи: міжнародне право та українське національне законодавство. Після завершення Другої світової війни відбулось розслідування злочинів нацистського режиму та суди над організаторами і виконавцями геноциду проти єврейського народу та злочинів проти інших народів. Після цього була створена відповідна правова база і міжнародні судові органи які мали запобігати подібним злочинам. Перш за все це «Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» від 9 груд. 1948 р. [10].

Міжнародне право трактує геноцид найважчим злочином проти людства. Така оцінка зумовлена тим, що він – цілеспрямована кампанія, яка має за мету

переривання існування групи, перешкоджає її природному відтворенню, збереженню генофонду, культурних основ тієї чи іншої спільноти загалом [10; 12]. З огляду на це різні аспекти норм про злочин геноциду фігурують (окрім Конвенції «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього») в Міжнародному пакті про громадянські й політичні права (1966 р.), Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинців і злочинів проти людства (1968 р.), проекті Кодексу злочинів проти миру, безпеки й людства (1991 р.), Римському статуті міжнародного кримінального суду (1998 р.).

Правові норми, що фігурують у них, виписала Конвенція ООН, ухвалена 9 грудня 1948 р. Її положення сформульовані на основі осмислення масового знищення євреїв Європи в роки Другої світової війни – Голокосту. Згідно зі статтею другою цього документа елементами геноциду є: 1) убивство членів етнічної, національної, расової чи релігійної групи; 2) завдання їх представникам важких тілесних ушкоджень чи розумового розладу; 3) навмисне створення життєвих умов, які розраховані на повне чи часткове фізичне знищення групи; 4) заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в їх середовищі; 5) насильне переміщення дітей з однієї групи в іншу. Ці складники геноциду дають підстави стверджувати, що його об'єктом є групи, які вирізняються з-поміж інших спільним походженням (національністю, расою) чи віросповіданням. При цьому особлива увага в проблемі класифікації геноцидом тих чи інших подій концентрується на двох аспектах: факті фізичного знищення жертв та зумисності здійснюваного злочину [10].

Але дуже швидко стало зрозуміло, що це законодавство і перш за все самі ознаки геноциду потрібно розширювати і вдосконалювати. Тому що чинні норми в основному фокусуються на Голокості і не враховують всіх випадків подібних злочинів які відбувалися в світовій історії. Крім того, Радянський Союз після завершення Другої світової опинився в таборі переможців, тому численні криваві злочини сталінського тоталітарного режиму не були розслідувані світовою спільнотою і як наслідок не знайшли свого відображення

в міжнародному праві. Зокрема довгі роки після прийняття Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, питання Голодомору 1932-1933 рр. взагалі не піднімалось міжнародними інституціями через тиск СРСР. Навіть сьогодні це питання серед європейських країн є досить поляризованим, якщо країни східної Європи які безпосередньо постраждали від комунізму різко засуджують його та на законодавчому рівні визнають злочинним. То в центральній і особливо західній Європі спостерігається лояльне ставлення до радянської ідеології та немає чіткого усвідомлення, що комунізм дорівнює нацизму. І як ми бачимо непокарані злочини радянської влади призвели до нової масштабної війни в Європі. Влада і суспільство Російської Федерації які розв'язали війну проти України, неодноразово вчиняли і продовжують вчиняти злочини проти людяності, не лише не засуджують сталінізм а навпаки пишається ним. Тому ми чітко можемо прослідкувати ідеологічний зв'язок між нацизмом, комунізмом і нинішнім рашизмом.

Україна пройшла тривалий і складний шлях відновлення національної пам'яті про трагедію початку 30-х років минулого століття. Українське законодавство, що стосується Голодомору також потребує модернізації та суттєвих доопрацювань.

В Україні про голодомор почали публічно говорити з другої половини 80-х рр. ХХ ст. Так, у 1986 р. поет Іван Драч вперше вжив слово «голодомор» на з'їзді письменників України, а 18 лютого 1988 р. Олекса Мусієнко оприлюднив його на сторінках «Літературної України». 25 грудня 1987 р. перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, тобто на чергову річницю радянської влади в Україні, визнав факт голоду 1933 р. У березневому числі «Українського історичного журналу» за 1988 р. з'явилася стаття С. В. Кульчицького, яка започаткувала вивчення голодомору українськими істориками. Розпочались пошуки свідків, вивчення документів та широкомасштабні дослідження. У вересні 1990 р. в Києві відбулася перша міжнародна конференція з питань голодомору. Вона спонукала істориків до активного вивчення причин та наслідків голоду 1932–1933 рр. в Україні.

Визнання факту голоду на державному рівні відбулося в Указі Президента України «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні», підписаного 19 лютого 1993 р. Леонідом Кравчуком. Указом передбачалося проведення Днів Скорботи і Пам'яті в Україні, які припадали на вересень місяць. Указом Президента України Л. Кучми від 26 листопада 1998 р. «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» було запроваджено конкретний день – четверту суботу листопада. Вона поступово набувала меморіального статусу, а біля Михайлівського собору покладали квіти офіційні делегації. А 24 листопада 2002 р., звертаючись до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодомору та політичних репресій, Л. Кучма визнав голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу, закликав міжнародне співтовариство підтримати Україну [75, с. 54].

Завершення процесу визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні актом геноциду українського народу проходило на фоні справжніх «війн пам'яті» і припадає на президенство Віктора Ющенка. Вперше на державному рівні Голодомор 1932–1933 років було визнано геноцидом Українського народу 14 травня 2003 року Постановою Верховної Ради України для вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років [27]. Підсумком багаторічної дослідницької діяльності авторитетних українських і закордонних учених став ухвалений 28 листопада 2006 року Закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні».

Згідно цього Закону, Голодомор 1932–1933 років в Україні, відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, було визнано цілеспрямованим актом масового знищення людей, геноцидом Українського народу. Законом встановлено, що публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним [11]. Оцінки цієї жахливої події як геноциду ґрунтуються на великому масиві наукових досліджень, сотнях тисяч архівних документів та спогадів тих, хто вижив під час Голодомору.

Як бачимо юридичний аспект вирішення проблеми визнання Голодомору 1932-1933 рр. актом геноциду потребує вдосконалення національної правової бази, покликаної забезпечувати покарання за злочин геноциду, та запобігання йому.

Таким чином, аналіз джерельної бази досліджуваної проблеми засвідчує, що сутність поняття «геноцид», причини, перебіг та наслідки цього страшного штучно спланованого злочину проти української нації достатньо репрезентовано різними видами документів та матеріалів. Основну групу джерел, опрацьованих у ході наукового дослідження, склали опубліковані архівні документи, частина яких є маловідомою та лише останнім часом вводить до наукового обігу. Однак, відсутність комплексних досліджень не дає можливості повністю висвітлити важливість питання та проблематику визнання/невизнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. Тому відсутність комплексної історіографічної праці з цієї проблеми надзвичайно актуалізує наше дослідження. Важливими для написання тексту кваліфікаційної роботи були монографічні видання, періодика, збірники опублікованих документів й матеріалів. Все це у комплексі дозволило ґрунтовно розкрити означену проблему.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРІЯ ТА МЕХАНІЗМИ ЗДІЙСНЕННЯ ГЕНОЦИДУ

2.1. Сутність явища геноциду

Термін «геноцид» увійшов у міжнародне право в 1948 р., коли Генеральна Асамблея ООН ухвалила Конвенцію «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». Цей неологізм запропонував Рафал Лемкін – виходець з Польщі, відомий знавець права, який з 1941 р. проживав у США, де викладав у Єльському університеті.

В юридичній практиці поняття «геноцид» уперше використано на Нюрнберзькому процесі (1945–1946 рр.) – міжнародному воєнному трибуналі над головними нацистськими воєнними злочинцями. Інноваційний на той час термін, застосований Р. Лемкіним, поєднав у собі два слова: грецьке *genos* – раса, плем'я, й латинське *cide* – убивство.

Міжнародне право трактує геноцид найважчим злочином проти людства. Така оцінка зумовлена тим, що він – цілеспрямована кампанія, яка має за мету переривання існування групи, перешкоджає її природному відтворенню, збереженню генофонду, культурних основ тієї чи іншої спільноти загалом [10; 12]. З огляду на це різні аспекти норм про злочин геноциду фігурують (окрім Конвенції «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього») в Міжнародному пакті про громадянські й політичні права (1966 р.), Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинців і злочинів проти людства (1968 р.), проекті Кодексу злочинів проти миру, безпеки й людства (1991 р.), Римському статуті міжнародного кримінального суду (1998 р.).

Правові норми, що фігурують у них, виписала Конвенція ООН, ухвалена 9 грудня 1948 р. Її положення сформульовані на основі осмислення масового знищення євреїв Європи в роки Другої світової війни – Голокосту. Згідно зі статтею другою цього документа елементами геноциду є: 1) убивство членів етнічної, національної, расової чи релігійної групи; 2) завдання їх представникам важких тілесних ушкоджень чи розумового розладу; 3) навмисне створення життєвих умов, які розраховані на повне чи часткове

фізичне знищення групи; 4) заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в їх середовищі; 5) насильне переміщення дітей з однієї групи в іншу. Ці складники геноциду дають підстави стверджувати, що його об'єктом є групи, які вирізняються з-поміж інших спільним походженням (національністю, расою) чи віросповіданням. При цьому особлива увага в проблемі класифікації геноцидом тих чи інших подій концентрується на двох аспектах: факті фізичного знищення жертв та зумисності здійснюваного злочину [10].

З розвитком юридично-правових норм від часу ухвалення Конвенції ООН про запобігання геноциду, до законодавства окремих держав уведені положення, які розширюють поле об'єкта цього злочину. Кримінальний кодекс Латвії, наприклад, до жертв цілеспрямованого переслідування чи знищення включив ті соціальні групи, які об'єднані спільними переконаннями. Тим часом у Польщі ними трактуються «політичні групи та групи з певним світоглядом». Така постановка питання дозволяє констатувати тенденцію до розширення параметрів об'єкта геноциду. Вона виникла як результат перенесення уваги у сферу вибору, що здійснюється на індивідуальному рівні, – на світоглядні цінності, переконання, політичну ідеологію загалом. Аргументи полягають у тому, що по-перше, політичні відмінності – часто не менш важлива підстава для знищення чи дискримінації людей, ніж їхня раса, національність, етнічність чи віровизнання. По-друге, геноциди проти етнічних, національних, расових або релігійних груп є здебільшого результатом політичних конфліктів або цілком пов'язані з ними. Інколи їх не можливо пояснити без посилання на політичну ситуацію і важливі відмінності у (політичній) владі між задіяними групами [51, с. 68].

Ще один аргумент, яким оперують ті вчені, котрі пропонують розширити варіант об'єкта геноциду, що визначений Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 р.: їх жертвами в ХХ ст. ставали й ті цільові групи, які визначалися вбивцями без урахування їхньої культурної самобутності. Констатуючи цей аспект, А. Портнов зауважує: «...межі [знищеної] групи і належність до неї можуть

визначати виконавці геноциду, тобто вони не мусять бути самоідентифікацією людей (приклад чого – ліквідація радянською владою «куркулів»). Таке визначення групи є принциповим: це дає змогу назвати геноцидом масові вбивства в Камбоджі в 1975-1979 рр. і в Ефіопії в 1974-1991 рр., що були скеровані проти груп, виокремлення яких революційною владою часто виходило за межі етнічної, класової та гендерної належності» [64, с. 84].

Дискусія, що триває серед науковців з приводу об'єкта геноциду, призводить, на перший погляд, до неоднозначних висновків. Адже будь-яке його розширення не тільки створює різночитання в трактуванні переслідуваних і знищуваних, а й може стати перешкодою для своєчасної реакції світової громадськості, спрямованої на запобігання черговій трагедії, покаранні винних в організації геноциду чи за участь у ньому [41, с. 305]. Разом з тим не можна оминати увагою і того факту, що пропозиції включити до числа жертв «політичні та інші групи», які звучали під час підготовки Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», дозволили б трактувати проти кого здійснено цей вид злочину, також і групи соціальні. Серед країн, які виступили проти такої постановки питання, зрозуміло був і СРСР.

Враховуючи тривалу й нещадну боротьбу більшовиків з противниками радянського ладу, а також їх нищення заможного селянства (особливо під час реалізації політики суцільної колективізації), можна припустити, що така позиція Москви визначалася суб'єктивними міркуваннями. Разом з тим очевидно, що зарахування соціальних груп, отже – й селян, до числа жертв слугувало б вагомим аргументом України на шляху доведення міжнародній спільноті факту здійснення радянським режимом у 1932–1933 рр. геноциду супроти українського народу.

Оскільки цей вид злочину є актом цілеспрямованого й масового фізичного знищення, убивство на перший погляд постає основною метою. Проте таке розуміння проблеми неправильне. Насправді знищення обраної жертви – це засіб для досягнення вбивцями іншої мети. Ось як трактує цю проблему З. Бауман: «Сучасний геноцид – це геноцид, який має певну мету.

Саме по собі знищення ворога не є метою. Воно лише засіб, який необхідний для того, щоб досягти чогось більш важливого, крок, який слід зробити тому, хто хоче досягти кінця шляху. Істинною кінцевою метою є грандіозний проект кращого суспільства, який кардинально відрізняється від існуючого». І далі: «Сучасний геноцид є частиною соціальної інженерії, яка прагне перетворити соціальний порядок так, щоб він відповідав моделі досконалого суспільства» [16, с. 57].

У сторони, яка виокремлює внутрішнього ворога і винуватця всіх проблем народу, визріває план знищення виокремленої групи шляхом застосування сили. Нідерландський учений Т. Зваан з цього приводу стверджує: «Скажемо гранично чітко: у геноциді йдеться проте, щоб позбутися (певних категорій) людей і знищити їх. Певні люди мають бути виключені із суспільства, держави, країни, провінції; із чийогось села або міста; із чийогось простору, регіону чи краю. Тож перше загальне стратегічне рішення може складатися з двох елементів: жорсткого окреслення цільової групи чи категорії («вірмени», «євреї», «тутсі», «боснійські мусульмани», «куркулі») та рішучого бажання чи наказу позбутися «їх» [51, с. 71].

Таким чином, геноцид – це злочин не проти особистості (хоча й цей вимір проблеми не варто нехтувати), а злодіяння, яке має за мету знищення тієї чи іншої групи. Тому вбивство – це «лише» засіб для досягнення людиноненависницької мети. «Ось чому в катів, які служать геноциду, – стверджує А. Грайнін, – ви зазвичай не знайдете мотивів, які характерні для окремих убивць... Той, хто здійснює злодіяння геноциду, не має ніякого особистого зв'язку з його численними жертвами. Для нього не важливо, хто його жертва: дитина, старий, жінка, чоловік, хороший, поганий. Його мета – поголовне знищення всіх осіб певної расової, національної чи релігійної приналежності. Хто поза цією групою, хай живе, ким би він не був; хто всередині цієї групи, той має загинути...» [42, с. 58].

Отже, визначальна мета геноциду – намагання штучними засобами скоригувати існуючу суспільну реальність. Ідеал, якого намагаються досягти

вбивці, наскрізь суб'єктивний. Він відповідає інтересам лише тих, хто бере на себе відповідальність за здійснювану корекцію, відповідає їхньому суб'єктивно спотвореному баченню ідеального суспільства.

Зазвичай ідеологічні витoki геноцидів пов'язують з расовою теорією. Вона фокусує увагу на тих її положеннях, що виникли на основі праць Артура де Гобіно «Есе про нерівність рас» та Х. Чемберлена «Основи ХІХ ст.». Обидва автори поділили раси на нижчі й вищі, надали арійцям першість над іншими. Твердження цих авторів сформульовані в площині довільного тлумачення теорії природного відбору Чарльза Дарвіна, перенесення механізмів боротьби за життя в біологічному світі, які він з'ясував, на характеристику процесів світової історії. Отже, конкуренцію націй і рас було псевдонауково зведено до рівня боротьби тварин за виживання.

Розвиток ідей соціального дарвінізму призвело до появи наукового вчення під назвою євгеніка. Суть цієї концепції визначає «расова гігієна» – твердження про те, що «слабкі» гени перешкоджають розвиткові тих чи інших спільнот. Задля порятунку генофонду, стверджували речники цієї теорії, слід запобігти подальшому поширенню тих генів. І на жаль, невдовзі ця теорія вже функціонувала у світосприйнятті частини європейської спільноти та її психології. Дослідження цього явища як однієї з передумов геноцидів дало підстави сучасним ученим стверджувати: «переконання стосовно того, що хтось «чужий» перешкоджає функціонуванню ідеального суспільства, супроводжується самооцінкою себе й групи, до якої належить майбутній убивця, як таких, хто є носієм інформації про «правильний» світ. Вони присвоюють собі виняткове право на його моделювання» [42].

Полеміка вчених навколо проблеми жертв геноцидів спонукає визнати, що ними є не тільки ті, кого переслідують і знищують за їхню расову відмінність, етнокультурну чи конфесійну відмінність. Серед складових злочинів проти людства – політичні й соціальні групи [64, с. 16]. Правомірність такого висновку підтверджує, наприклад, політика радянської влади. Факт винищення заможних селян спонукав учених Заходу до дискусії: супроти кого

був спрямований організований більшовиками злочин – проти селян чи українців, серед яких домінували селяни?

Констатація цього факту актуалізує проблему щодо визначення групи «чужих». Учені з цього приводу О. Шестопал і Л. Гозман зауважують: «Для того, щоб цілком нормальні добропорядні люди зненацька стати вбивати тих своїх сусідів, які говорять іншою мовою, чи тих, що моляться іншому Богу, з якими вони до цього, хай і без особливої любові, проживати разом багато років, недостатню появи злочинця чи маніяка в президентському палаці» [35]. Відповідь на питання про те, що накопичує агресію проти витвореного у власній уяві ворога на індивідуальному і груповому рівнях, прихована у так званих «важких часах».

Цей термін визначає не лише труднощі в соціально-економічному розвитку тієї чи іншої країни, а психологічний стан, у якому перебуває її суспільство на певному історичному етапі. «Важкі часи, – стверджують вчені, – це відчуття депресії, безнадійності, оточення ворогами, відчуття несправедливості, що здійснюється стосовно «мого народу», «моєї релігії», «мого міста»» [35].

У цих теоретичних міркуваннях значущим є твердження щодо сприйняття групою суспільної реальності в параметрах дихотомії «свій» «чужий». Останній вирізняється мовою, віросповіданням, національною пам'яттю, традиціями тощо. З урахуванням його «іншості» культурно-психологічна теорія геноциду конструюється на засадах поєднання різних за характером видів агресії. При цьому особлива увага відводиться тому, що «чужих» «свої» сприймають ворогами. Отже, в умовах стрімкої ескалації міжнаціонального конфлікту визначаються головні суб'єкти геноциду – майбутні вбивці й жертви.

Геноцид це не тільки первинна ціль злочину і вияв агресії в її крайній формі. Аналізуючи світогляд убивць, Л. Гозман і О. Шестопал стверджують: «Досвід реалізованих геноцидів свідчить, що більшість людей, які брали в них участь, не тільки мстять ворогові за ті проблеми, котрі, як вони вважають,

виникли з їхньої вини, але й сподіваються, що нейтралізація ворога допоможе у вирішенні цих проблем. Справа не в тому, що «вони»... винуваті в наших нещастях, а в тому, що якщо «їх» не стане, то жити стане легше» [35]. Такі умоглядні конструкції стосовно шляхів виходу з патової ситуації, в якій перебуває група, відкривають шлюзи агресії й злочинам проти людства.

Оскільки геноцид є актом насильства, воно стало одним з предметів наукового осмислення. Згідно з типологією насильства Дж. Конвея, що сформульована на основі вивчення вченим кампаній переслідування в нацистській Німеччині, жертв пропонується поділяти на такі групи: «ті, кого страчували за те, що вони робили, ті, кого піддано репресіям за те, що вони відмовилися робити, й групи, котрих знищували за те, ким вони були. Першу групу в цій типології жертв уособлюють дисиденти, другу – єговісти, які відмовилися віддати перевагу Гітлерові як лідеру націонал-соціалістів й групи загалом над Всевишнім, третю – роми, синті, євреї» [19, с. 7-8].

Наведені міркування, в яких на один щабель поставлено різнопорядкові групи – ті, кого переслідували за політичні чи релігійні переконання, й ті, кого дискримінували й знищували за критерієм кровноспоріднених зав'язків, національністю, – засвідчують певні труднощі в класифікації тих чи інших подій у світовій історії. Також трапляються випадки безпідставного ототожнення понять «геноцид» та «етноцид». Останній – знищення спільноти, яке здійснюють заходами, спрямованими на ліквідацію зв'язків її членів, комунікації поміж ними, що в кінцевому результаті має унеможливити збереження індивідуальності групи. Отже етноцид – це стратегія асиміляції в її злочинній і найрадикальній формі. Проте він не супроводжується заходами, спрямованими на фізичне знищення нації. Тим часом геноцид – явище інше за своїм єством. Переривання біологічного існування групи, на відміну від етноциду, досягають у результаті застосування фізичного насильства, масових убивств [14, с. 109-110].

Така тенденція визначилась в багатьох країнах. Особливо в тих, де в 1920-1930-х рр. утвердилися авторитарні режими, які прагнули асимілювати ті

чи інші національні меншини. Аналізуючи цю тенденцію в Європі, відомий український соціолог і політолог О. Бочковський стверджував: «Наслідки цих заходів сумнівні. Свідома нація не асимілюється, її можна хіба що частково фізично знищити, коли вона невелика, як, наприклад, лужицькі серби в сучасній Німеччині або словінці в Італії. Перед Першою світовою війною і під час неї лише стара Туреччина дозволила собі таку «етнополітику» стосовно своїх вірменів» [21, с. 86].

Схожі тенденції простежуємо в Голодоморі та Голокості. З приводу першого С. Кульчицький наголошує: трагедію 1932-1933 рр. не можна вивчати без урахування репресій у республіці, що були санкціоновані центром і реалізовані українською радянською державою. Він стверджує: «В трагічні для України роки (1932-1933) в концтабори й в'язниці потрапила більшість діячів української культури... Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав участь в Українській революції 1917–1920 років...» [71, с. 90]. Тож ми маємо розуміти, що застосований державою терор слугував чітко визначеній меті – запобігти виходові України зі складу СРСР.

Геноцидне державне мислення контрастно простежується й у Голокості. Його нижня хронологічна межа визначається часом приходу А. Гітлера до влади в Німеччині. Євреїв у той час фізично не знищували, їх «лише» обмежили в правах, дискримінували, піддали соціальній обструкції. Однак у контексті оцінки ролі держави як центрального інституту влади в геноциді промовистими є висновки учених: «Оскільки Катастрофа за своєю сутністю визначається діяльністю державно-адміністративного апарату, її хронологічні рамки збігаються з періодом перебування нацистів при владі (1933-1945 рр.)» [65, с. 82-85].

Безпосередня участь держав у геноцидах, враховуючи концентрацію влади на тому чи іншому історичному етапі в руках конкретних політичних сил, актуалізує значущість позиції їхніх еліт. Перебіг геноцидів ХХ ст., показують, що «маси» не були їх керівною силою. Геноциди – практика передусім державно-центрична. Вона ґрунтується на експлуатації лідерами

партій однієї з численних суперечностей з метою реалізації своїх експансіоністських планів.

Зрозуміло, що поруч із державою, суб'єктами геноцидів є також вбивці. Вони, як і жертви, є фігурантами, дуже часто груповими. Окремі ж представники групи, яка реалізує політику переслідування й насильства, репрезентують індивідуальний рівень учасників народовбивства. До числа жертв, ураховуючи розширення об'єкта геноциду, слід зарахувати й соціальні групи та тих, хто об'єднаний спільними переконаннями. Жертви відповідно – дискриміновані, переслідувані, ті, кого вбивають лише за те, що вони належать до певної раси, нації, етноконфесійної спільноти.

Оскільки знищення є актом, що реалізується внаслідок суб'єктивного рішення вбивць, слід звернути увагу на особливості механізму визначення жертв. Згідно зі Т. Звааном, останніх «...обирають на підставі їхньої гаданої належності до групи чи категорії, визначеної для переслідування і знищення. Вони стають жертвами геноциду не за особисті вчинки чи наміри, провини у найменших злочинах чи найменшу загрозу з їхнього боку. Можна навіть сказати, що їхня індивідуальна поведінка, індивідуальна ідентичність та індивідуальне самосприйняття фактично не мають значення. В обранні на роль жертви важить, що конкретних індивідів сприймають і окреслюють вороже налаштовані інші – гонителі – як члени групи чи категорії, яку визнають гідною засудження і презирства. Саме існування такої групи чи категорії може бути продуктом уяви ворожих інших, а риси, приписувані ними групі, часто є цілком вигаданими, плодом чийось ненависницьких фантазій» [51, с. 68].

Ще один груповий суб'єкт геноциду – спостерігачі. Це ті, хто в силу суспільних реалій опиняється в епіцентрі подій, є вимушеними свідками насильства, агресії. Така група постає перед вибором: утримання позиції невтручання в події, що відбуваються на її очах, надання допомоги жертвам чи навпаки – прилучення до тих, хто здійснює політику переслідування й масових убивств.

Таким чином, сутність поняття геноциду є багатограним та дискусійним в сучасній науковій літературі. Основним предметом дискусії є визначення і розширення поняття об'єкта геноциду. Незважаючи на наукову полеміку, незмінним залишається визначення геноциду як найтяжчого злочину проти людяності за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами. Справедливо, що такі злочини не мають терміну давності і передбачають найсуворіші міри покарання.

2.2. Причини злочинів проти людства

Версії стосовно політичних мотивів покарання українців голодом – багаточисленні. Найпереконливішою є думка щодо ліквідації Й. Сталіним та його соратниками перспективи формування українського громадянського суспільства й побудова ними тоталітарної держави. Отже, колективізація, як і створення командної економіки в СРСР загалом, є, згідно за Дж. Мейсом, рефлексією первинного завдання, яке є суто політичним [79, с. 34]. Таку оцінку соціально-економічним перетворенням на селі дає й М. Попович: «...мета колективізації полягала в знищенні «середнього класу», незалежних виробників, які б могли опиратися терористичному режиму» [86, с. 326].

Політика коренізації мала несподівані для політичного керівництва СРСР результати. Українські націонал-більшовики намагалися врівноважити соціально-економічні й національні проблеми, поєднали комуністичні ідеали з курсом на національно-культурний розвиток республіки. Констатуючи цей факт, Р. Конквест характеризує наркома освіти М. Скрипника як політика, який збалансував очевидну суперечність – незалежність і радянський лад [63, с. 95]. Таким чином, Україна перетворилася на єдину структурну одиницю СРСР, що здатна була протистояти волюнтаризмові Москви.

Цим і зумовлювалася реакція центральної влади, що відображена в постанові ЦК ВКП(б) та Ради народних комісарів СРСР від 14 грудня 1932 р. У ній стверджувалося: «...ЦК і РНК відзначають, що замість правильного більшовицького проведення національної політики в ряді районів України українізація проводилася механічно, без урахування особливостей кожного

району, без старанного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та іншим створення своїх легальних прикриттів, своїх контрреволюційних осередків і організацій. Зокрема ЦК і РНК вказує Північно-Кавказькому крайкому та крайвиконкому, що легковажна не більшовицька «українізація» майже половини районів Північного Кавказу, яка не впливає з культурних інтересів населення й реалізована за повної відсутності контролю за українізацією школи й друку з боку крайових органів, дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації опору заходам і завданням Радянської влади кулаками, офіцерами, реемігрантами-козаками, учасниками Кубанської ради» [2, с. 292].

Остаточну ревізію національної політики в СРСР, яку розпочато навесні 1927 р. здійснено під прикриттям опору «буржуазних елементів» хлібозаготівлі. Каральні санкції щодо них центральна влада визначала комплексом заходів від ув'язнення на тривалий термін у концтаборах до застосування вищої міри покарання – розстрілу. Обвинувачених за саботаж хлібозаготівлі наказувалося виселяти в Північні райони СРСР разом з куркулями. Окрім цього, постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. розгорнуто наступ проти української мови. Вона мала поступитися місцем у діловодстві радянських і кооперативних установ, газетах та журналах російській. Також наказувалося підготувати перехід навчання в школах на російську мову. Невдовзі, коли на початку 1933 р. Й. Сталін призначив П. Постишева своїм особистим представником в Україні й надав йому необмежені права, політика українізації була повністю згорнута.

Розмірковуючи над проблемою результатів політики коренізації як однієї з причин геноциду, варто врахувати й наслідки стрімкого зростання національної самосвідомості українців та їхньої політичної зрілості. Україна кінця 1920-х – початку 1930-х рр. за Дж. Мейсом, «...мала великий досвід національно-визвольних змагань. Для України уроки Центральної Ради, уроки Гетьманщини, спільної боротьби селян за свої права не минули безслідно. В Україні до 1933 р. були створені і існували розвинена державна організація, хоч

і у рамках поліцейських обмежень... набула значного розвитку культура, поширилася сфера вживання української мови на пролетаріат та на органи державного управління. Щоб перетворити СРСР – «складну єдність», про яку мріяв М. Волобуєв, у сталінську імперію, потрібно було зламати Україну» [78, с. 20].

Трактуючи причини Голодомору як реакцію центру на національні інтереси в УСРР, Дж. Мейс заявляє: «Я переконаний, щоб централізувати повну владу в руках Сталіна, потрібно було знищити другу радянську республіку, а отже, вигубити українське суспільство... Калькуляція була дуже простою і вкрай примітивною: нема народу, отже, нема окремої країни, а в результаті – нема проблем. Така політика в класичному розумінні цього слова означає геноцид» [80, с. 465].

Міркування стосовно голоду як засобу в боротьбі з українською державністю висловлюють різні дослідники. Представник української еміграції М. Галій ще 1968 р. писав, що «...голод в Україні 1932-1933 рр. треба розуміти не тільки як удар тоталітарного комунізму з вільним, індивідуальним господарством, якого найсильнішим представником на Сході Європи було українське селянство. Голод був одним етапом у боротьбі Москви проти України для знищення її духовної й політичної державности» [31, с. 7].

Однією з важливих політичних причин Голодомору – відсутність лояльності до політичного радянського режиму. Реакція селянства на політику суцільної колективізації, виявилася не тільки в «пасивному» невдоволенні, але й соціальних вибухах: майже половина бунтів і повстань навесні 1930 рр. у СРСР – у зеніті спротиву політиці влади на селі відбулася в Україні. Отже, соціальні протести й політичні настрої багатьох селян, які формували соціальну базу українського націоналізму, загрожували радянському режимові. Тому, резюмує Г. Зімон, упокоренню підлягали як селяни, так і національно свідомі українці [53, с. 119].

Ще один імовірний компонент серед політичних причин геноциду українців мав зовнішньополітичне коріння. Адже Й. Сталін і його оточення

виявили занепокоєння перспективою нового раунду польсько-української взаємовідносин, які були розпочаті на початку 1920-х рр. Їх відновлення стало реальнішим після встановлення в Другій Речі Посполитій режиму «санації» й часткового поліпшення становища українців у ній [53, с. 121].

Занепокоєння Й. Сталіна поділяли і на місцях, зокрема партійні функціонери в Харкові. На зборах активу місцевої парторганізації в липні 1933 р., де обговорено питання боротьби з національним ухилом, генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор заявив: «Український націоналізм тепер у сучасній міжнародній обстановці для нас надто небезпечний. Ще більш від того, сьогодні він став головною небезпекою і не накладає на нас обов'язок повести проти нього нещадну боротьбу, завдати йому разючого удару» [30, с. 3].

Зауважмо, що в окремих випадках економічні й політичні мотиви геноциду українців вчені й політики тлумачать як взаємодоповнювальні. Так, згідно з висновком Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932-1933 рр., що створена за ініціативи Світового конгресу вільних українців, причина голоду в УСРР – надмірні хлібозаготівлі. Серед передумов поруч із політикою колективізації й розкуркулення – намагання Москви знищити український націоналізм. Оцінюючи ці міркування, С. Кульчицький зауважує: «комісія вбачала в терорі голодом не тільки економічні мотиви, а й виокремила в ньому національний складник» [49, с. 98].

Ще одна з версій причин Голодомору, яку ймовірно слід трактувати найрадикальнішою, переносить проблему мотивів геноциду в іншу площину: перспективи існування українців як нації. Один з речників такої позиції – французький учений А. Безансон. Він стверджує: «Метою штучно створеного голоду 1932–1933 рр. ставилося покінчити не з будь-яким опором селянства, бо колективізація вже зламала його, а з національним існуванням українського народу» [17, с. 29].

Політичні причини Голокосту є багатограними та мають декілька вимірів. Вони приховані передусім в антисемітизмі нацистів і їхньому

сповідуванні расової теорії. Остання використана для обґрунтування ідеї про «природність» панування Німеччини у світі. Відводячи арійцям першість у ньому, Гітлер та його однодумці перетворили постулат «раса над усе» на наріжний компонент своєї ідеології. Вони розділили раси на три групи. Перша з них – арійська, яку оголошено культуротворчою. Другу групу, на переконання нацистів, формували раси культураносні, (їх визначено такими, які не здатні самостійно творити ідеали: вони буцімто лише запозичують та адаптують їх. Нарешті найнижчою (третьою) групою є культуроруйнівна. До неї й зараховано євреїв, яких обвинувачено у створенні суспільно-політичних «моделей» марксизму, капіталізму, витворенні ідеалів демократії, любові тощо [42].

Геополітичним осердям арійської раси нацисти оголосили Німеччину. Це, згідно з їхніми уявленнями, визначало її особливу роль у світовому історичному процесі. Керуючись постулатом про те, що принцип природного відбору є суспільною реальністю, гітлерівці обстоювали твердження про «закономірність» боротьби рас, у якій перемагає найсильніша [47, с. 238-240]. З цього приводу ізраїльський учений Дж. Тененбаум стверджує: нацисти зробили теорію еволюції тваринного світу невід'ємною частиною своєї ідеології, «їхній політичний словник був насичений такими словами, як простір, боротьба, відбір і викорінення... Вони не приховували подальшого силогізму своєї логіки: світ – це джунглі, в яких різні народи ведуть боротьбу за територію. Виграє сильніший, натомість слабший гине чи його вбивають. Чужі раси є загрозою безпеці... Тут закінчується силогізм – і відкриваються двері газових камер» [37, с. 36].

Отже, ставлення нацистів до євреїв визначалося критеріями расової теорії, яка мала ідейно жити політичний шовінізм. Важливу роль у запуску маховика геноциду відіграло й безпідставне звинувачення євреїв у дотриманні соціалістичних ідей. Це ті визначальні елементи мотивації агресії, які суттєво відрізняють причини Голокосту й Голодомору. Промовистими в цьому контексті є міркування ізраїльського вченого М. Альтшуллера, який звернув увагу на те, що євреїв, які проживали на теренах СРСР, знищено раніше за тих,

котрі опинилися під владою нацистів у результаті розгрому Польщі. Це твердження він аргументує прикладом перебігу подій на Волині: «Євреїв, що проживали в її східній частині, яка входила до складу УРСР, знищували вже наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. Різні особливості геноциду в різних регіонах України й СРСР зумовлені тим, що в ідеології нацистів панувала теза про взаємозв'язок євреїв і комунізму: євреїв Радянського Союзу вбивці сприймали як опору більшовицького режиму» [59, с. 22].

Расова теорія займає ключове місце й у причинах геноциду ромів. Певний час керівництво НСДАП намагалося розробити щодо ромів таку політику, яка враховувала б два фактори. По-перше, соціальний, по-друге – їх етнічну неоднорідність. Керуючись міркуванням учених – расистів про те, що за час тривалих мандрів з Індії до Європи цигани змішалися з іншими народами, лідери націонал-соціалістів поділили їх на «чистокровних» і «змішаних». Також циган традиційно класифікували антисоціальними елементами, які схильні до здійснення злочинів, бродяжництва й не виявляють готовності змінити стиль свого життя.

На тлі геноцидів, які відбулися в 1930–1940-х рр. контрастно відрізняються політичні причини нищення вірмен у Османській імперії (1915 р.). Вони зумовлені передусім категоричним неприйняттям її правлячими колами політики держав Заходу, спрямованої на захист інтересів цієї національної меншини. В умовах кризи Туреччини, що тривала декілька десятиліть і супроводжувався перетворенням імперії на напівколонію, намагання європейських політиків лобіювати інтереси християн сприймалися в Туреччині як черговий маневр для подальшого втручання держав Заходу в її внутрішньополітичні справи. Таке переконання посилилось після 1878 р., коли на переговорах у Сан-Стефано й Берліні представники Франції, Англії, Австро-Угорщини та Росії домоглися від турецької влади зобов'язань щодо проведення реформ у областях Західної Вірменії та Кілікії [25, с. 373].

Підтримка вірменами ідеї перетворень стала каменем спотикання в їхніх взаєминах з державою. 12 квітня 1915 р. Талаат-паша з цього приводу заявив:

«У дні нашої слабкості ви взяли нас за горло й підняли питання про вірменські реформи. Ось чому ми маємо скористатися сприятливими обставинами, в яких зараз перебуваємо, і так розсіяти ваш народ, щоб на цілих п'ятдесят років ви викинули з голови думку про реформи» [33, с. 285]. Зауважмо, що довгий час вірмени не демонстрували послідовності й єдності у своїй політичній позиції. В останніх десятиліттях ХІХ ст. вони не висували на порядок денний завдання зі здобуття автономії, обмежували свої вимоги гарантуванням їм особистої безпеки. Вірменські лідери публічно відкидали ідеї сепаратизму, оскільки їх перехід під владу Російської імперії загрожував небезпекою їх асиміляції [60, с. 603].

Щоправда, ідею створення незалежної від Османської імперії Вірменської держави озвучувала частина емігрантів. Зокрема, ті з них, хто створив національні організації в Женеві (1887 р.) і Тифлісі (1890р.). Так, відродити вірменську державу прагнула партія «Дзвін». Вона зажадала повної незалежності шести вілаєтів у Східній Анатолії, які мали стати територіальним осердям для створення незалежної Вірменської держави [60, с. 604]. Спроба ж підняти повстання в Центральній і Західній Анатолії, яку здійснили вірменські революціонери 1893 р., виявилася невдалою. Незабаром в організованому національному русі вірмен настав період спаду [60, с. 604].

Невдоволення позицією вірменської громадськості на рівні політичної еліти Османської імперії зумовлювалося й іншими причинами. Зокрема тим, що освічена частина вірмен підтримувала реформаційний курс влади (танзимат), започаткований ще 1839 року. На тлі панівного традиціоналістського мислення турків лідери вірменської общини виділялися не лише за рівнем освіти, але й світськістю та своєю прозахідною орієнтацією.

На цьому тлі ідеали, якими керувалися європейські політики, намагаючись захистити вірмен, – демократія та права людини не знаходили особливого розуміння в тодішньому ісламському політикумі, трактувалися засобом для продовження курсу на розчленування імперії. Сучасний учений В. Вербовський оцінює ситуацію, що панувала в ній, так: «...національно-

демократичні вимоги християнських меншин сприймалися в турецькому суспільстві як загроза його існуванню. В результаті питання існування національних рухів для пересічних турків перетворилося на основне питання державної безпеки, а для турецького уряду – стало стрижнем державної політики – геноциду вірмен 1915 р.» [25, с. 373].

Зіставлення політичних мотивів геноцидів першої половини ХХ ст. спонукають визнати таке: мотивація злочинних дій Москви зумовлена суспільними реаліями, адже українське село переважно не демонструвало готовності до консенсусу з радянською владою. В контекст такого висновку вписується й та позиція, яку обстоюють окремі вчені: «Цей геноцид... був результатом голоду, що не був спеціально спричинений, але який був навмисно скерований до такої мети, щойно він виник як побічний результат політики режиму...» [43, с. 127]. Отже, правомірно стверджувати, що засобом Голодомору Москва розв'язала щонайменше два кардинальні для себе завдання: вона втримала Україну в складі радянської федерації і водночас змусила її населення виконувати ті розпорядження, які формулювала правляча партія.

Що ж до причин Голокосту й знищення ромів, то вони означені певною спільністю: адже обидва злочини є безпосереднім продуктом расової теорії. Дві нації перетворено на жертв не за їх політичне позиціонування в країнах, де вони проживали, відсутність лояльності щодо батьківщини тощо. Переслідування й убивства євреїв і ромів – результат конструювання вбивцями такого світу, який бачився кращим, ідеальнішим без тих, хто відрізнявся своєю самотністю, віросповіданням, стилем поведінки, побуту. При цьому важливо зауважити, що ані Голокост, ані масовий акт народобивства ромів не забезпечили нацистській Німеччині характерних для війни здобутків. Американський учений М. Беренбаум з цього приводу каже: «...вбивства євреїв не приносили жодних політичних дивідендів, не давали територіальних переваг. Вбивство євреїв не було засобом досягнення якоїсь мети, але було метою само по собі» [15, с. 9]. Ймовірно ці твердження правомірно

застосовувати й щодо іншої жертви тих геноцидів, що відбулися під час Другої світової війни – ромів.

Аналіз політичних причин Голокосту змушує констатувати, що вправно використавши стереотипи, що існували в німецькому суспільстві і які надалі свідомо популяризувала влада, Гітлер та його прибічники застосували щодо євреїв принцип колективної відповідальності. Не бажаючи бачити конкуренцію політичних ідеалів у їхньому середовищі, нацисти прикріпили до них клеймо прихильників комуністичних ідей. [69, с. 19]. Водночас лідери націонал-соціалістів звинуватили євреїв як у вже здійснених «злочинах», так і в намірах їх вчинити. Це, за їхніми оцінками виправдовувало агресію.

Причини геноцидів першої половини ХХ ст. відрізняються значною мірою за економічним критерієм.

Криза хлібозаготівель в Україні, на сільське населення якої влада поклала функцію донора індустріалізації, як і його небажання вступати в колгоспи вкотре політизували і без того суспільно значущі соціально-економічні й національні проблеми. Утворення колективних господарств супроводжувалося соціальними вибухами й зростанням антирадянських настроїв українців. Заслугує на увагу й те, що до 1 листопада 1932 р. винищене село, яке знекровили «колгоспне будівництво» й переслідування та ліквідація більшовиками заможного селянства (так званих куркулів), поставило державі лише 135 млн. пудів хліба. Натомість заплановане партійним керівництвом для України завдання становило майже вдвічі більше [66, с. 187-188].

Отже, оперуючи загальновідомими подіями початку 1930-х рр., можна зробити висновок, що в оцінках Й. Сталіна українське село мало поплатитися як за спротив запроваджуваній владою новій моделі господарювання, так і за кризу хлібозаготівель. З приводу останньої нарком землеробства СРСР А. Яковлев у лютому 1933 р. публічно заявив: «...не спромігшись належним чином зібрати урожай, українські селяни були останніми з усіх районів нашої країни у виконанні свого обов'язку перед урядом... Своєю поганою працею вони покарали себе та уряд. Із цього, товариші українські колгоспники, зробимо

висновок: тепер час розплачуватися за погану працю в минулому» [66, с. 187-188].

Іншими є причини політизації економічного фактора євреїв у Німеччині. У Гітлеровій маячні, що зібрана в «Main Kampf», доводиться помилковість відмови Веймарської республіки від політики силового здобуття життєвого простору в Європі, а курс на мирне «завоювання земель» трактується передумовою «шкідливої політики безмежної індустріалізації» [34, с. 233]. Вона трактується джерелом послаблення селянства, втрати паритету між ним і містянами, їх політичного розколу, зростання життєвих диспропорцій між багатими й бідними [34, с. 233]. «Тепер було свято на вулиці біржі – підсумовував він, – Біржовики святкували свою перемогу й повільно, але неухильно забирати у свої руки все життя країни, всю справу контролю над долями нації» [34, с. 235].

Аналізуючи думки провідника націонал-соціалізму, ми розуміємо, що джерелом економічних і соціальних змін у країні він трактував «інтернаціональний капітал», під яким розумів євреїв. У Німеччині популяризували концепцію про «творчий» та «грабіжницький» капітал, за якою роль першого відводили її титульній нації, другого, зрозуміло, – євреям [94, с. 6]. Євреї, залишаючись «чужими» не тільки для А. Гітлера, але й багатьох пересічних німців, проголошувалися головною перепорою на шляху розвитку Німеччини й західної цивілізації загалом. Політизуючи в такий спосіб єврейське питання, Гітлер надавав йому нового звучання расовими ідеями.

Зосереджуючи увагу на економічному вимірі причин геноцидів першої половини ХХ ст. можна стверджувати, що соціально-економічний чинник виявився впливовим як під час Голодомору так і під час Голокосту і винищення вірмен. Це зумовлено тим, що останні займали вагомі позиції в економіці Турецької держави, а їхній бізнес і власність викликали заздрість у частини представників титульної нації.

Зосереджуючи увагу на расовому факторі в геноцидах першої половини ХХ ст., варто звернути увагу на те, що визначальну роль він відіграв тільки у

випадку з євреями. Керуючись ним, нацисти намагалися знищити євреїв поголовно. «Роми і синті також розглядалися як об'єкт знищення та масово страчувалися. Що робить їхню долю відмінною від долі євреїв, – формулює свій висновок М. Беренбаум, – це те, що їх знищення відіграло меншу ідеологічну роль у нацистській системі і що немає переконливих свідчень – принаймні станом на сьогодні – того, що стосовно них існували плани, аналогічні остаточному вирішенню єврейського питання» [42, с. 11].

Отже, серед тих геноцидів, які відбулися в першій половині ХХ ст., соціально-економічний фактор виходить на перше місце тільки у випадку з Голодомором. Йдеться передусім про будівництво Й. Сталіним тоталітарної держави, утвердження в ній атмосфери нетерпимості до інакомислення в будь-якому його прояві. На цьому тлі невиконання українськими селянами планів хлібозаготівлі та спротив колективізації набули ознак кризи їхньої політичної лояльності. А результати політики українізації та коренізації, призвели до невпинного зростання рівня політичної свідомості громадян, що безперечно непокоїло Сталіна та його оточення [41, с. 310]. Страх перед перспективою виходу України зі складу радянської держави, як і невиконання селянами функції донора процесу індустріалізації, – це ті фактори, що зумовили запуск злочинного механізму Голодомору.

Таким чином, механізми вчинення геноциду поєднували в собі політичні, економічні, національні та соціальні складові. Геноцид вірмен став реакцією влади на ймовірну втрату територіальної цілісності Турецької держави. Агресія супроти них спричинена економічними чинниками і політичними симпатіями частини вірмен та їхньою позицією часів Першої світової війни. Принципово іншими є причини геноциду євреїв і ромів. Вони стали жертвою політики, яка конструювалася на засадах расової теорії. У випадку з Голодомором також поєдналися економічні і політичні причини, що вилилось у придушення українського національного руху шляхом терору голодом.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМА ВИЗНАННЯ/НЕВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ АКТОМ ГЕНОЦИДУ

3.1. Розвиток концепції Голодомору – геноциду українського народу

Голодомор 1932–1933 років в Україні залишив свою глибоку рану в історії кожної української сім'ї, незалежно від регіону проживання. Правда про цей жорстокий злочин довгі роки була під забороною, радянською тоталітарною системою заперечувався сам факт смерті мільйонів людей від штучно організованого голоду. Лише після здобуття Україною незалежності правда про Голодомор вирвалася із архівних спецховищ і активно поширюється серед української та світової спільноти.

Проблема відразу набула політичного підтексту, опираючись на радянські ідеологеми та намагаючись змістити акценти, частина істориків, політологів та політиків як за кордоном так і в Україні не вважають Голодомор злочином геноциду. Вони аргументують свою позицію тим, що в той час на просторах Радянського Союзу від голоду гинули не лише українці, а й інші народи, починаючи від Поволжя і закінчуючи Казахстаном. Така постановка питання ігнорує національний вимір Голодомору, на який аргументовано вказують багато дослідників, зокрема і сам автор поняття «геноцид» – Рафал Лемкін.

Термін «геноцид», який після Конвенції 1948 р. став юридичною нормою, набув поширення в історичній та публіцистичній літературі, яка виходила переважно в США та Канаді. Для української зарубіжної громади голодомор 1932–1933 рр. давно був визнаний історичним фактом геноциду в Україні, але набув найширшого розголосу після діяльності комісії Конгресу США, яку очолював відомий дослідник Д. Мейс. У 1990 р. вийшли матеріали Міжнародної комісії з розслідування причин та наслідків голоду в Україні 1932–1933 рр., які сколихнули українське суспільство [23, с. 50].

В Україні про голодомор почали публічно говорити з другої половини 80-х рр. ХХ ст. Так, у 1986 р. поет Іван Драч вперше вжив слово «голодомор» на

з'їзді письменників України, а 18 лютого 1988 р. Олекса Мусієнко оприлюднив його на сторінках «Літературної України». 25 грудня 1987 р. перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, тобто на чергову річницю радянської влади в Україні, визнав факт голоду 1933 р. У березневому числі «Українського історичного журналу» за 1988 р. з'явилася стаття С. В. Кульчицького, яка започаткувала вивчення голодомору українськими істориками. Розпочались пошуки свідків, вивчення документів та широкомасштабні дослідження. У вересні 1990 р. в Києві відбулася перша міжнародна конференція з питань голодомору. Вона спонукала істориків до активного вивчення причин та наслідків голоду 1932–1933 рр. в Україні.

Для коректної правової оцінки явища Голодомору 1932–1933 рр. необхідно розглянути історичні події в Україні і на Кубані і встановити, чи була політика радянського режиму умисною, чи мала вона етнічний чинник і чи була вона спрямованою на створення масового штучного голоду, наслідком якого була смерть мільйонів людей.

Аналіз історичних подій дає підстави розрізнити три різні типи голодування, кожен з яких окрім схожих явищ мав свої специфічні причини, риси та наслідки, різні за своїми масштабами. Голод у першій половині 1932 року був викликаний невиконанням плану заготівель з урожаєм 1931 року і політикою Кремля щодо села у зв'язку з цим невиконанням. Той голод був припинений поверненням з портів частини зерна, яке передбачалося для експорту, а також закупкою зерна за кордоном. У третьому кварталі 1932 року голод повторився внаслідок невиконання плану заготівель врожаєм 1932 року [50, с. 7]. Необхідно підкреслити, що характер голоду в Україні до листопада 1932 року був такий самий, як і в інших хліборобних районах СРСР. Голодну смерть мільйонів людей в цей час слід розглядати як злочин проти людяності.

Голод третього типу був викликаний конфіскацією хліба і будь-яких продуктів харчування, яка проводилася тільки в сільських районах України і Кубані. Ця конфіскація у листопаді-грудні 1932 року була частковою, а в січні 1933 року – повною. При цьому внаслідок заходів, організованих партійним та

радянським керівництвом СРСР та УСРР, виїхати в пошуках продуктів або отримати їх ззовні було заборонено. Залишившись без продуктів харчування, селяни вмирали від голоду. З лютого 1933 року ця смерть набула масового характеру: з лютого по серпень в Україні від голоду загинули мільйони, а на Кубані – сотні тисяч селян. За даними демографічної статистики прямі втрати України від голоду 1932–1933 р. становлять за одними даними 3–4 млн., а за іншими – 4-5 млн. осіб [50, с. 7]. Масовий голод поєднувався із припиненням політики українізації та репресіями проти інтелігенції і націонал-комуністів в 1933 р. Голодну смерть під час голоду третього типу та від політичних репресій слід розглядати як злочин проти людяності і злочин геноциду.

Є спільне бачення між усіма науковцями, які займаються цією проблемою, що різниця між голодомором і тими голодами, які люди пережили від створення світу, – у найхарактернішій рисі голодомору: викачці хліба й інших сільськогосподарських продуктів у селян. Голод у різних областях і республіках колишнього Радянського Союзу існував майже від початку примусової колективізації сільського господарства: в Казахстані з 1930 року, в Поволжі та в окремих районах України – з 1931-го. Але коли хлібозаготівельний план 1932 р. не було виконано, режим дотримувався одного варіанту поведінки, а через рік його позиція зазнала кардинальних змін. В першій половині 1932 р. проводилася політика зменшення тиску на селянство. У лютому В. Молотов оголосив в газеті «Правда», що, оскільки стався неврожай у Поволжі та Заволзьких районах, необхідно подати продовольчу допомогу [69, с. 15]. Минуло небагато часу, і були оприлюднені так звані травневі реформи 1932 р. Це – зниження хлібозаготівель 1932 р. до більш-менш фактичної кількості хліба з 1931 р., подання продовольчої допомоги голодним районам, в тому числі і Україні, оголошення кампанії проти так званих «лівацьких перекручень» партійної лінії, які полягали в тому, що різні працівники доклали «забагато» зусиль у хлібозаготівлях і таким чином порушили «ленінські норми» [69, с. 15]. Наприклад, в Україні у червні 1932 р.

відбувся процес по так званій Дрaбівській справі, в якій керівники Дрaбівського райкому дістали від 18 до 36 місяців концтаборів.

Минуло лише п'ять тижнів після дозволу Й. Сталіна послати обмежену продовольчу допомогу в Україну, як політбюро ЦК ВКП(б) приймає постанову: «Обмежитися вже прийнятими рішеннями ЦК і додаткового завозу хліба в Україну не здійснювати» [2, с. 190]. Хлібозаготівельне завдання Україні було просто нереальне, та ідеологічна кампанія набирала обертів. У телеграмах Молотова і Кагановича ЦК КП(б)У від кінця липня зазначалося: «Хлібозаготовки в Україні розвиваються з недопустимими затримками» [2, с. 221]. Тим часом ЦК КП(б)У почало отримувати повідомлення з місць про випадки людоїдства (перше від 25 липня 1932 р.). Очевидно, що саме тоді голова ВУЦВК Г. Нетровський надіслав повідомлення генеральному секретарю С. Косіору та політбюро КП(б)У, в якому інформував про важке становище в районах, охоплених голодом, і просив допомогти голодним дітям [69, с. 16]. Він просив від Москви зупинити хлібозаготовки, дозволити вільну торгівлю, використати частину ресурсів для допомоги голодуючим районам. У відповідь Сталін 7 серпня 1932 р. видав сумнозвісний закон «про колоски».

Але цього було мало, і наприкінці жовтня Й. Сталін направив голову РНК СРСР В. Молотова у відрядження в Україну та секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича на Північний Кавказ (переважно Кубань) з наказом здійснити викачку хліба будь-якою ціною. Трохи пізніше уже Постишев відбув у подібне відрядження в Поволжя. Але технологія хлібозаготівель там була абсолютно іншою [78, с. 17]. 30 жовтня 1932 р. Молотов головував на засіданні політбюро КП(б)У, яке прийняло постанову: «Головною причиною цього зриву хлібозаготівель є майже повне припинення боротьби за хліб в переважній більшості районів України, панування демобілізаційні настроїв щодо хлібозаготівель в періоді посівної кампанії у більшості парторганізацій і їх керівних партійних і радянських кадрів» [2, с. 243]. Й. Сталін і В. Молотов ще раз звинуватили українських комуністів в невиконанні рішень партії та уряду і наказали: «ЦК ВКП(б) і РНК Союзу РСР доручити тт. Кагановичу та

Постишеву негайно виїхати на Україну на допомогу ЦК КП(б)У і Раднаркому України, засісти у вирішальних областях України як особливо уповноважених ЦК ВКП(б) і РНК... і вжити всіх необхідних заходів організаційного та адміністративного порядку для виконання плану хлібозаготівель [5, с. 549]. Крім того була організована заборона ввозу продовольства в Україну, заборона пересування та закриття об'єктів громадського харчування.

Хоча голодомор являв собою засіб тиску на селян з метою провести повну колективізацію сільського господарства, він не був спричинений суто економічними факторами. Політика голодомору тягнеться до всіх сфер українського політичного життя, в тому числі й національної політики. Й. Сталін був упевнений, що Україна стала могутньою національною державою, а місцева компартійна еліта значною силою, яка зможе чинити опір Москві. Адже завдяки політиці українізації не тільки село було базою націоналізму, ай створена українська більшість у містах.

Й. Сталін використав не можливість українських комуністичних керівників виконати плани хлібозаготівель як привід для розгрому політики українізації та зачистки можливої опозиції. З січня 1933 р. Й. Сталін взяв пряму владу в Україні через призначення другим секретарем ЦК КП(б)У свого вірного прислужника Постишева. Він же одночасно став першим секретарем Харківського обкому партії. М. Хатаєвич став третім секретарем ЦК та першим секретарем Дніпропетровського обкому партії, Є. Вегер – першим секретарем Одеського обкому [69, с. 20]. За десять місяців Постишев призначив 1 340 нових апаратників, змінив 237 секретарів райкомів, 249 секретарів райвиконкомів, 158 представників райконтролькомісій. Одночасно було створено 643 політвідділи МТС, 302 політвідділи радгоспів [69, с. 20]. Постишев повів тотальну боротьбу з «шкідництвом» у партійних лавах, поєднуючи її з викачкою насінневих фондів в рахунок хлібозаготівель.

Згодом Косіор підтримав цю боротьбу з центру назвавши тих комуністів, які стверджували, що такої кількості хліба просто немає, «куркульськими агентами» та піддавши розгромній критиці фактичного лідера українських

комуністів, наркома освіти М. Скрипника. Після заміни представників місцевої влади уповноваженими з центру його доля практично була вирішена. Кампанія проти М. Скрипника та національних комуністів почалася 28 лютого 1933 р. після усунення його з посади народного комісара освіти та призначення до Держплану УСРР. Як зазначає Джон Мейс «Все, що було в Україні, – стандартизація мови, література «розстріляного відродження», історична наука, «націоналістичне» навчання в школах – всі ці «гріхи» приписувались Скрипнику. На всьому ставилося тавро «скрипниковщини» [56]. 7 липня 1933 р. Микола Скрипник закінчив життя самогубством. З ним у безвість пішла ціла епоха в історії української культури.

Політика українізації з ентузіазмом була сприйнята українським суспільством та користувалася величезною підтримкою населення України та Північного Кавказу. Число українських учнів, які навчалися в українських школах, зросло з 12% в 1928/29 навчальному році до 80% в 1931/1932 році [67, с. 287-288]. Однак постановою ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. політика українізації була припинена. Зокрема на Кубані українське культурне життя було репресоване: усі українські школи і книговидавання були переведені на російську мову навчання, газети і журнали, що виходили українською, були закриті. Багато їхніх працівників було репресовано, як ворогів радянської влади. Цією постановою українізація припинялася також і в інших районах компактного проживання українців [50, с. 11].

На переконання Д. Мейса, це і є ключ до розуміння мотивів Й. Сталіна у створенні і використанні кризи сільського господарства, що знищити самодостатність України. «Чому саме України? Тому що вона мала великий досвід національно-визвольних змагань. Для України уроки Центральної Ради, уроки боротьби селян за свої права не минули безслідно. В Україні була створена і існувала ще до 1933 р. розвинута державна організація, національні державні структури. Щоб перетворити СРСР у сталінську імперію, потрібно було зламати Україну. Це Сталін зробив шляхом організації голодного мору» [56, с. 47].

Відповідно до Конвенції, під геноцидом розуміються певні «дії, вчинені з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». Згідно з визначенням Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді під «національною групою» слід розуміти «об'єднання людей, які мають стійкий правовий зв'язок, як то єдине громадянство та, відповідно, певні права та обов'язки» [50, с. 10]. Тлумачення «національної групи» дає підстави розглядати як об'єкт злочину геноциду частину українського народу – сукупність жертв Голодомору та політичних репресій в Україні за період від листопада 1932 р. до серпня 1933 р. незалежно від етнічної, релігійної та інших ознак.

Аналіз демографічної статистики, проведений українськими та зарубіжними дослідниками, показує, що прямі втрати українського народу внаслідок Голодомору 1932–1933 років складають за одними даними 3-3,8 млн. осіб, за іншими – 4-4,8 млн. осіб [67, с. 396-415]. На період листопада 1932 року – серпня 1933 року припадає найбільша частина від загального числа померлих, оскільки в період січня-жовтня 1932 р. від голоду загинули десятки тисяч людей. У будь-якому випадку кількість загиблих від голоду в період, що розглядається, складає не менше, ніж 10% (за іншими даними – 15%) від загальної кількості населення України. Ця частина українського народу є значною і може розглядатися як об'єкт злочину геноциду відповідно до Конвенції про геноцид 1948 р.

На думку правознавця Є. Захарова масова загибель від голоду мільйонів українських та сотень тисяч кубанських селян була спричинена такими діями радянсько-партійної верхівки СРСР:

«1. Навмисним насильницьким нав'язуванням нереального плану хлібозаготівель 1932 р., незважаючи на протести українських керівників.

2. Ухваленням постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 року «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперативів та зміцнення соціалістичної власності» («Про 5 колосків»).

3. Директивою ЦК КП(б)У від 29 жовтня за ініціативою В. Молотова та телеграмою В. Молотова та М. Хатаєвича від 5 листопада про посилення репресій.

4. Прийняттям постанов ЦК КП(б)У від 18 та РНК УСРР від 20 листопада «Про заходи до посилення хлібозаготівель», підготовлених комісією В. Молотова та постанов бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б), підготовлених комісією Л. Кагановича, якими наказувалося вилучати раніше розданий хліб та вводити штрафи натурою.

5. Створенням «трійок» та ОСО, яким надавалося право розглядати «хлібні» справи у прискореному порядку та застосовувати смертну кару.

6. Введення практики поставлення сіл і колгоспів «на чорну дошку» за ініціативою Л. Кагановича спочатку в Кубані (Постановою бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) від 4 листопада), а потім в Україні (Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 6 грудня).

7. Повальними обшуками садіб селян в грудні 1932 р. з метою знайти «розбазарений, розкрадений хліб» на підставі постанов від 18 та 20 листопада 1932 р., посиленням репресій за «хлібними» справами в Україні та на Кубані.

8. Ухваленням таємних постанов ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р. про посилення репресій проти «саботажників з партквитком у кишені» та припинення українізації на Кубані та інших регіонах компактного проживання українців; цими постановами почалися репресії проти націонал-комуністів.

9. Депортаціями на північ 62 тис. кубанських селян за «саботаж».

10. Рішенням ЦК КП(б)У про вилучення насінневих фондів від 29 грудня 1932 р., ухвалене під тиском Л. Кагановича.

11. Телеграмою Й. Сталіна від 1 січня 1933 року з вимогою здати хліб і погрозою репресій тим, хто цього не зробить.

12. Директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 22 січня, яка встановлювала блокаду голодуючих України та Кубані і вводила загороджувальні загони на вокзалах та ґрунтових дорогах.

13. Урядовою постановою від 17 лютого 1933 р. за ініціативою М. Хатаєвича та П. Постишева, якою збір насіння провадився засобом хлібозаготівель із наданням частини зібраного тим хто вилучав хліб.

14. Постановою ЦК КП(б) від 31 березня 1933 р., якою за ініціативою П. Постишева продовольча допомога надавалася тим, хто міг бути працездатним.

15. Політичними репресіями 1933 року проти інтелігенції та націонал-комуністів за ініціативою П. Постишева, кампанія проти «скрипниківщини».

16. Повним знищенням усіх етнічно-культурних форм існування українців на Кубані» [50, с. 11-12].

Таким чином, у сукупності перераховані дії означають створення для вищеназваних груп таких життєвих умов, які розраховані на їхнє часткове фізичне знищення, що й становить склад злочину геноциду за Конвенцією. Такі дії партійного керівництва були умисними, що доводить, що Голодомор 1932–1933 р. є злочином проти людяності, оскільки за таких обставин смерть значної частини українського населення мала місце внаслідок навмисного створення умов не сумісних з життям.

Як уже зазначалося вище сучасні науковці розділяють Голодомор 1932–1933 років на два етапи: голод внаслідок завищених норм хлібозаготівель (1932 – січень 1933) та терор голодом і геноцид українців (з лютого 1933). Коли радянська економічна політика призвела до голоду та краху господарства на селі, розпочався масовий опір українських селянській. Ось тоді злякавшись можливої національно-визвольної війни, Й. Сталін і розпочав терор голодом українців. Взимку 1932-1933 років у селян вже відбирали не лише зерно як основний продукт хлібозаготівель, а картоплю, молоко, пшоно, в'язку цибулі. Тобто продукти харчування, які до хлібозаготівель не мають ніякого відношення, тим самим прирікаючи селян на голодну смерть. Солідаризуємося з думкою С. Кульчицького «Коли відбирали хліб, люди гинули десятками тисяч, коли позбавляли всього, вони гинули мільйонами» [67, с. 231].

Голод, що почався в останньому кварталі 1932 року у багатьох селах, поставлених на «чорну дошку», а з січня 1933 року поширився на всю Україну і

Кубань, мав кінцевою метою, за задумом очільників Кремля, виморення неокресленої кількості селян, щоб упокорити все селянство, яке відмовлялося брати участь в осінньо-польових роботах за порожні трудовні. Щоб створити умови, несумісні з життям, держава у перші місяці 1933 року вилучила у колгоспників всю наявну їжу, заблокувала їх у власних селах і застосувала інформаційну блокаду [68]. Таким чином, щоб не втратити Україну Й. Сталіну потрібно було спочатку створити ситуацію масштабного голоду, а вже потім «врятувати» впокорене і голодне село.

Національна інтелігенція адекватно оцінювала можливі наслідки сталінської політики щодо українців. У листі до М. Грушевського (перехопленого цензурою) який тоді проживав у Москві, співробітники Всеукраїнської академії наук писали: «Щодо політичного становища слід сказати, що в Україні панує жахливий голод, вимирають цілком села й повіти, особливо страшною є смертність серед дітей. Мета цієї нелюдської акції – остаточно зламати українську націю, в розрахунку на те, що загинуть сотні тисяч, мільйони людей, а решта розсіються по безкрайніх просторах Росії» [67, с. 235].

Ставлення Роберта Конквеста до Голодомору та Голокосту однозначно негативне. Розглядаючи його в контексті тоталітаризму, диктаторських режимів, вчений намагається показати витoki ідеології масового терору. Його думки стосовно комунізму, фашизму, нацизму об'єднує типова функціональна ознака: підпорядкування індивіда колективу, особистості державі, суспільства владі. Для Р. Конквеста червоний терор Леніна і масові політичні репресії Й. Сталіна – злочин, тому що від них постраждало мирне населення, а започаткована ними ідеологія насилля тривала і після їхньої смерті. Для висвітлення обставин та наслідків голоду, на його думку, краще використовувати термін «голодомор», тобто конкретну історичну форму масової смертності населення, тому що селяни масово помирали від штучно створеного соціально-економічного явища, а не від стихійного лиха. Визначення «терор голодом», яке є у книзі «Жнива скорботи», торкалося

політичних причин голодомору, тобто свідомого створення умов, які призвели до геноциду [45, с. 369].

Вирішальним для правової оцінки тієї чи іншої поведінки як злочину геноциду є встановлення спеціального наміру знищити певну групу і доведення того, що цей намір стосувався саме цієї національної, релігійної, расової, етнічної групи як такої. Відповіді на ці питання є важливими для визначення спеціального наміру. Противники визнання українського Голодомору геноцидом заявляють, що голод в Україні та інших регіонах СРСР був наслідком вилучення у селян сільськогосподарських продуктів на основі надмірних планів хлібозаготівель, встановлених державою в особі вищих партійних органів. Реалізація цих планів неминуче прирікала селян на голодну смерть. Отже, планування надмірного вилучення в селян вирощеної ними сільськогосподарської продукції є рівнозначним плануванню Голодомору [22, с. 8]. Можна стверджувати, що план винищення українських селян був замаскований під надмірні хлібозаготівельні плани.

Останнім роком вільного продажу і купівлі сільськогосподарської продукції був 1926 рік. Тоді при сприятливих умовах в Україні було заготовлено 3,3 млн. т. зерна. Після запровадження централізованого і керованого з Москви планування хлібозаготівель квота для України у 1928 р. була встановлена на рівні 4,4 млн. т. зерна, тоді як для всього Союзу – 10,5 млн. т. З 1930 року плани заготівель були збільшені майже вдвічі, для України – 7,7 млн. т. а для всього Союзу – 20 млн. т. Спочатку завдяки врожайним рокам та надмірним зусиллям по «викачки» у селян надлишків план вдавалося виконувати, радянська верхівка вважала це беззаперечним успіхом командної системи. Але коли врожайність стала середньою а запаси селян вичерпались розпочались проблеми, про що неодноразово доповідалось місцевим керівництвом в Москву. Але Й. Сталін не йшов на поступки навіть тоді коли в секретних документах ОДПУ доповідалося про випадки канібалізму [38, с. 22].

Навіть тоді, коли восени 1932 р повним ходом йшли хлібозаготівлі, а в селах багатьох районів починався голод, сталінське партійно-державне

керівництво продовжувало рішучий наступ на селянство. Влітку 1932 р. Молотов, повернувшись з поїздки по Україні, на засіданні політбюро ЦК ВКП (б), заявив: «Ми стоїмо справді перед приви́дом голоду і до того ж в багатьох хлібних районах» [54, с. 39]. І тим не менше все робилося партійним керівництвом для того, щоб «приви́д голоду» перетворився в реальність.

4 листопада 1932 року була прийнята відредагована Й. Сталіним постанова крайкому «Про хід хлібозаготівель і сівби на Кубані», орієнтованих на застосування масових репресій до колгоспів і селян. Ставилося завдання зломити саботаж хлібозаготівель і сівби, організованого куркульським контрреволюційним елементом, знищити опір частини сільських комуністів, які стали фактично провідниками саботажу, і ліквідувати несумісну зі званням члена партії пасивність і примиренство до саботажників.

У ситуації, що склалась в Україні, альтернатива виходу із кризи полягала в перегляді надмірних хлібозаготівельних планів, припиненню визиску села, оголошенні охоплених голодом районів територіями гуманітарної катастрофи та надання невідкладної продовольчої допомоги. Натомість сталінський тоталітарний режим застосував до українського села жорстокі репресивні методи, що супроводжувались позбавленням селян усіх продуктів харчування. Наступ на село тривало, репресії посилювалися. 18 листопада 1932 року ЦК КП(б)У за пропозицією Молотова приймає постанову «Про заходи щодо посилення хлібозаготовок», яке передбачало такі ж драконівські заходи впливу на селян України, як і на Північному Кавказі (занесення на «чорні дошки», чистка парторганізацій, арешти). Одноосібникам встановлювалися додаткові завдання по м'ясу в розмірі 15-місячної норми і річної норми здачі картоплі. Таким чином, у селян вилучався не тільки хліб, а й худоба і картопля. Вони були приречені на голодну смерть [22, с. 11]. Селян позбавили і промтоварів, солі, сірників, керосину.

14 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР приймають постанову «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західному Сибіру», яка зобов'язувала партійні органи рішуче викорінювати саботажників

хлібозаготівель «шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий строк, не зупинялись перед застосуванням вищої міри покарання». До числа «найлютіших ворогів» були віднесені і «саботажники хлібозаготівель з партквитком в кишені». По відношенню до них, говорилося в постанові, ЦК і РНК зобов'язують «застосовувати суворі репресії, засудження на 5-10 років ув'язнення в концтабір, а за певних умов – розстріл». Всі виключені комуністи підлягали виселенню разом з куркулями. Каганович, відряджений в Україну, 22 грудня повідомляв Сталіну, що 7 уповноважених ЦК КП(б)У і 3 уповноважених обкомів партії по хлібозаготівкам зняті, а справи про їхнє перебування в партії передані в ЦК КП(б)У. «Сьогодні, – продовжив він, – постановили заарештувати і віддати під суд з опублікуванням у пресі чотирьох найбільш злісно зриваючих хлібозаготівлі директорів радгоспів». Сталін на телеграмі Кагановича написав: «Добре!» [54, с. 41].

Репресії проти селян, місцевих працівників набули масового характеру. Тільки за листопад і 5 днів грудня в Україні було заарештовано 340 голів колгоспів, 750 членів правління, 140 рахівників і комірників, 195 інших працівників. Крім того, під суд віддано 327 комуністів. На Північному Кавказі було засуджено 6 208 осіб, з них 175 розстріляно. Голод 1932–1933 рр. забрав мільйони людських життів. За висловом російського вченого Миколи Іваницького, одного з небагатьох тамтешніх дослідників які не приховують правду: «Непрямі дані дозволяють судити про масштаби людської трагедії, влаштованої злочинною клікою Сталіна. За даними дослідників України, тут померло понад 4 млн.; в Казахстані – більше одного мільйона, в Поволжі, на Уралі, в Західному Сибіру – кілька мільйонів чоловік. Всього – не менше 8 млн. чоловік. Одним словом, повну картину великого лиха селян ще належить відтворити, але і те, що вже відомо свідчить про нелюдську злочинну політику сталінського керівництва» [54, с. 44].

Й. Сталін особисто 1 січня 1933 р. направив українському керівництву постанову ЦК ВКП(б), яка лише посилювала репресії стосовно селян. У постанові повідомлялося наступне: «Запропонувати ЦК КП(б)У та РНК УСРР

широко сповістити через сільради, колгоспи колгоспників і трудівників одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно не здадуть державі раніше розкрадений та прихований хліб, не піддаватимуться репресіям;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують ховати розкрадений та прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені Постановою ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперацій та зміцнення суспільної соціалістичної власності)» [3].

Постанова була негайно повторена в Україні та поширена в усіх обкомах та райкомах партії. Від самої реалізації цієї постанови в Україні запускався механізм тотального силового вилучення в селян не лише хліба, а й усіх продуктів харчування. Це дає підстави для висновку про наявність централізованої політики та способів реалізації цієї злочинної постанови. Це в свою чергу свідчить про навмисне створення в сільській місцевості України нелюдських життєвих умов, які були розраховані на фізичне винищення голодом і жорстокими репресіями мільйони людей [38, с. 27].

У 1933 році член політбюро ЦК КП(б)У Мендель Хатаєвич наголосив: «Жорстока боротьба точиться між селянами і нашою владою. Це боротьба на смерть. Цей рік був вирішальною перевіркою нашої сили і міцності. Знадобився голод, щоб показати їм, хто тут господар. Це коштувало мільйонів життів, але колгоспну систему створено, ми виграли війну» [1, с. 5]. За визначенням правознавця Є. Василенка «Численні нормативні акти комуністичного режиму, які визначали його політику щодо України в період 1932–1933 рр., дії представників влади із запровадження цих актів у життя, свідчення великої кількості людей – жертв Голодомору, яким пощастило вижити, є прямими доказами наявності в поведінці влади всіх елементів складу злочину геноциду, передбачених ст. II Конвенції 1948 р.» [38, с. 28].

Проаналізувавши Голодомор за такими елементами злочину геноциду, як дії, намір знищити, група як об'єкт злочину і намір вчинити геноцид (намір знищити конкретну групу або частину групи як таку) можна підсумувати, що усі ці елементи злочину геноциду присутні в Голодоморі. Дослідниця Голодомору з юридичної точки зору – Катерина Бондар звертає увагу на конкретні чинники, що свідчать про намір знищити українську національну групу як таку. Голодомор поєднав в собі винищення селянства та наступ на українську політичну, культурну і релігійну еліту, припинення політики українізації й охопив географічні території, заселені переважно етнічними українцями. «Умисні дії, які спричинили Голодомор, були сплановані для фізичного знищення значної частини українського селянства – фундаменту української національної групи. Голодомор був ефективною превентивною акцією, спрямованою на те, щоб підірвати потенціал нації, позбавити українців духовних і національних цінностей, знищити прагнення до незалежності й остаточно вирішити українське національне питання» [38, с. 118].

Підсумувати вище сказане слід висвітленням концепції Голодомору-геноциду думками беззаперечних авторитетів у цьому питанні – Рафала Лемкіна і Роберта Конквеста. Автор терміна «геноцид» та законопроекту, який став Конвенцією ООН про запобігання злочину геноциду й покарання за нього Р. Лемкін виклав своє бачення Великого голоду в Україні у промові, виголошеній у вересні 1953 р. у Нью-Йорку на українському мітингу з нагоди 20-х роковин цієї трагедії. Автор називав Голодомор 1932–33 рр. в Україні класичним актом геноциду. Проти селян було застосовано найстрашнішу зброю – вбивство голодом. Голод був потрібний радянській владі, вона створила його на замовлення, тобто штучно. Апогеєм геноциду стало систематичне винищення еліти української нації – її інтелігенції. Завершив свою промову Р. Лемкін висновком який найкраще характеризував тогочасний радянський режим в Україні «Якщо радянська програма досягне успіху, якщо інтелігенцію, священників і селян вдасться ліквідувати, Україна загине так само, наче було б убито усіх без винятку українців, бо вона втратить ту частину народу, що

зберігала і розвивала її культуру, її вірування, її об'єднавчі ідеї, які прокладали їй шлях і давали їй душу, тобто зробили її нацією, а не просто населенням» [69, с. 106].

Книга Р. Конквеста «Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом» справила шокуєче враження на світову громадськість, яка вперше дізналася про заперечувану у СРСР трагедію з мільйонними жертвами. Його бачення можна проілюструвати двома абзацами з книги «Жнива скорботи»: «Сталін будь-якої миті міг би наказати видати хліб, але утримався аж до кінця весни [1933], знаючи, що голод був у самому розпалі. Те, що Сталін мав повний доступ до інформації, ще не означає, що він планував голодомор від самого початку. Але те, що він продовжував уживати заходів, які викликали голод, уже після того, як стало відомо про масову погибель, та ще й вимагав якнайсуворішого їх дотримання, ясно показує: він вважав голодомор прийнятною зброєю і користувався нею проти «куркульсько-націоналістичного ворога» [63, с. 372]. «Немає жодного сумніву, що проти Радянського Союзу потрібно висунути звинувачення у геноциді за дії проти України. Та не так важлива формальна відповідність тих подій визначенню того, що ж таке геноцид. Навряд чи можна заперечити, що проти українського народу скоєно злочин: чи то в камерах смертників і таборах, чи в голодуючих селах проти мільйонів людей, котрі були цим народом» [63, с. 316]. У наступні роки конквестівський термін «терор голодом» міцно вкоренився в історичну науку і став загальноживаним.

Отже, Голодомор 1932–1933 рр. в Україні відповідає геноциду за визначенням конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, і повинен бути класифікований та визнаний як геноцид на міжнародному рівні. Автор терміну «геноцид» Р. Лемкін, низка світових і українських вчених аргументовано доводять у своїх дослідженнях правильність цієї гіпотези. Голодомор як геноцид повинен бути рішуче засуджений світовою спільнотою для відновлення історичної справедливості і для недопущення повторення таких злочинів в майбутньому.

3.2. Альтернативні оцінки голоду 1932–1933 рр. в історичному дискурсі

Замовчування радянською владою факту масового вбивства українців голодом призвело до суперечливого й подекуди міфологізованого звучання цієї теми в часи незалежності. Вона є предметом тривалої дискусії в українському суспільстві, а також набула широкого міжнародного резонансу. У сучасній історичній літературі і публіцистиці представлені дві основні точки зору відносно голоду 1932–1933 рр. в Україні. Перша точка зору – це прихильники концепції про Голодомор в Україні як специфічний український феномен, як геноцид народу України зі сторони сталінського режиму з метою не допустити розгортання широкомасштабної національно-визвольної боротьби українського народу проти сталінського більшовизму. Друга точка зору – їх опоненти, в більшості своїй російські історики, які аргументують свою точку зору класовим характером Голодомору в СРСР.

Коли у середині 1980-х рр. правда про Голодомор, завдяки активним діям української діаспори, почала ширитись світом та проникати в СРСР, радянські спецслужби відреагували миттєвою пропагандистською кампанією. Зокрема, у пресі з'явилися публікації про те, що українська діаспора своїми зусиллями щодо голоду 1932–1933 рр. намагається відвернути увагу від співпраці українців з нацистами, зокрема, від їх участі у винищуванні євреїв. Згодом в Канаді вийшла книга профспілкового активіста, комуніста Д. Тоттла, який взагалі не був дослідником, а тим паче спеціалістом у сфері голоду 1932–1933 рр., Його книга, під назвою «Фальсифікація, голод і фашизм» була спрямована проти «українських націоналістів – пособників нацистів», що видавало радянських замовників і співавторів цієї книги [58, с. 282].

Реакцією на рішення Комісії Конгресу США по Голодомору, в кінці 1986 р. при ЦК КПУ була створена комісія з представників двох дослідних установ – Інституту історії Академії наук УРСР і Інституту історії партії при ЦК КПУ. Члени партійної комісії отримали доступ до раніше засекречених архівних матеріалів. Після ознайомлення з цими документами, факт масштабного голоду в 1932–1933 рр. підтверджувався, проте зробити це відкриття публічним

надбанням ніхто не наважувався. На допомогу прийшла Москва: у другому томі «Історії селянства СРСР» було вжито термін «голод» щодо подій початку 1930-х років. У жовтні 1987 р. слово «голод» щодо того ж періоду було публічно вжито в одному з масових офіційних видань [48]. Зрозуміло, в цей час причиною голоду називалося ігнорування «ленінської аграрної політики» за схемою «хороший Ленін – поганий Сталін». Після цього робота комісії при ЦК КПУ вже практично звелася до того, щоб знайти «правильне» пояснення факту голоду 1932–1933 рр. У грудні 1987 року перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький у офіційній заяві вжив термін «голод» стосовно початку 1930-х років, пояснивши факт голоду засухою. Таким чином, заборона на висвітлення теми була знята на найвищому рівні.

Йшов процес поступового і одночасного входження колективізованих регіонів в СРСР, і існував єдиний в своєму роді загальний механізм виникнення голодної ситуації в зернових районах країни в 1929–1934 рр. Голод став наслідком антиселянської сталінської аграрної політики (насильницької колективізації), яка зруйнувала традиційну, що століттями існувала систему виживання в селі в умовах голодної катастрофи. В ході колективізації і нерозривно пов'язаних з нею примусових заготовок продовольства, в селах не залишилося ніяких страхових запасів зерна та інших продуктів на випадок голоду. Розкуркулення вилучило з сільського життя «кулака», який традиційно допомагав бідності під час голоду. Ситуацію ускладнили дії влади по боротьбі зі стихійною міграцією населення з епіцентрів голоду [61, с. 36].

На конференції 1993 року, організованій нашим посольством у Москві, більшість російських учасників наголошували на тому, що голод не вибирав своїх жертв за генотипом, що перед голодом і перед Сталіним, мовляв, усі були рівні. Лише єдиний Сергій Адамович Ковальов, колишній дисидент і майбутній голова Комісії з прав людини російського парламенту, знайшов у собі мужність сказати: «Простите нас!» [40, с. 14].

Крім російських дослідників, тема голоду в СРСР стала об'єктом досліджень і цілої низки зарубіжних дослідників. Більшість з них дотримується

класичної геноцидної версії Р Конквеста і Д. Мейса. Але є представники зарубіжної історіографії які заперечують термін «геноцид». Зокрема у збірнику «Чи унікальний Голокост? Перспективи порівняння геноцидів» (1996) американський історик Стівен Кац спробував порівняти геноцид євреїв і Голодомор. На його думку: «безжальна кампанія проти українського націоналізму, що зруйнувала більшість питомої української культурної й політичної еліти, додатково до істотних втрат селянського населення регіону, найкоректніше може бути описана радше як приклад націоналістичного конфлікту й внутрішнього колоніалізму, ніж як приклад геноциду. Сталін не прагнув винищити все населення України [69, с. 96]. Подібних висновків дійшла ще одна авторка Барбара Грін, яка апелює до некомпетентності Сталіна. Вона стверджує, що: «Голод став наслідком сталінської спроби тотальної перебудови радянського суспільства шляхом швидкої індустріалізації... Оскільки українці були здебільшого селянським населенням, вони постраждали найбільше. Смерть мільйонів українців та інших радянських людей під час голоду була не метою, а радше наслідком безоглядної економічної політики» [69, с. 96]. Слід зауважити, що для об'єктивного дослідження проблематики Голодомору в зарубіжних дослідників не вистачає обізнаності в темі та джерельної бази.

Для російських істориків також очевидний зв'язок голоду і індустріалізації, оскільки остання стала причиною голодного експорту. У 1930–1933 рр. з СРСР було вивезено більше 10 млн. т. зерна. Епіцентрами голоду виявилися насамперед зернові райони СРСР, що були оголошені зонами суцільної колективізації, де традиційно вирощувалась пшениця і жито на експорт. Причому лівова частка радянського зерна, відправленого на експорт на початку 1930-х років (70%), припала на два регіони СРСР – УРСР і Північно-Кавказький край, а інша – на Нижню Волгу і Кубань.

Слід зауважити, що трагедія 1932–1933 років в російських регіонах залишила не менш глибокий слід в народній пам'яті, ніж в Україні. Російський дослідник РАН Віктор Кондрашин займаючись дослідженням голоду 1932–

1933 рр. в Поволжі і на Південному Уралі, обійшов 5 областей і 102 селища, опитав близько 700 очевидців трагедії. Їх свідчення можна ставити в один ряд з опублікованими спогадами українських селян» [61, с. 39]. У кожному російському селі, що потрапило в зону голоду, також як і в українському, пам'ятали і до цих пір пам'ятають 1933-й рік.

Але, водночас, той же російський дослідник В. Кондрашин вважає головною причиною Голодомору очевидні негативні результати і прорахунки обраної сталінським керівництвом системи планування сільськогосподарського виробництва, особливо планів державних заготовок продовольства. Вони виявилися явно завищеними з точки зору виробничого стану колгоспів і всього аграрного сектора в цілому. Їх виконання за допомогою адміністративно-репресивних заходів зруйнувало сільське господарство, підірвало інтерес селян (колгоспників та одноосібників) до сумлінної праці, викликало їх опір у формі крадіжки зерна, несанкціонованого покидання сіл, недбалої роботи на фермах і в полі» [61, с. 41]. Тобто зі слів науковця виходить, що селяни самі винні в жорстокій політиці сталінського режиму. «Нахабні селяни» просто не залишили Сталіну вибору і він мусив порушників заморити голодом, щоб інші боялися. Цей вислів не те, що антинауковий а антигуманний і виглядає знущанням над пам'яттю мільйонів заморених голодом селян різних національностей.

Дослідження опонентів терміну «геноцид» часто вказують на приблизно однотипний механізм репресій проти селянства, здійснюваний сталінським режимом з метою виконання планів хлібозаготівель. Зокрема жовтневий Пленум ЦК ВКП(б) 1931 року про хлібозаготівлі стосувався всіх зернових районів. Надзвичайні комісії Політбюро ЦК 1932 р. по хлібозаготівлях були створені майже одночасно на Україні, Кубані і в Поволжі. «Чорні дошки» для районів які не виконали план хлібозаготівель були введені в Україні, Північно-Кавказькому краї, Поволжі та інших регіонах. Конфіскація всього продовольства у селян за невиконання плану хлібозаготівель відбувалася в 1932–1933 рр. в багатьох зернових районах. Свавільля місцевої влади щодо сільськогосподарських працівників в період хлібозаготівель було повсюдним

явищем, про що можна судити хоча би за листами М. Шолохова до Й. Сталіна про ситуацію у Вешенському районі, а також фактам поголовного виселення козацьких станиць на Кубані за «саботаж хлібозаготівель».

Але вище керівництво СРСР на чолі зі Й. Сталіним неодноразово підкреслювало національний підтекст антирадянських виступів українських селян. Тому будь який опір, особливо в Україні обмежувався рішуче. 22 січня 1933 року Сталін і Молотов розіслали директиву місцевим парторганізаціям і органам ОДПУ, в якій зазначалося, що з Північного Кавказу і України почався масовий виїзд в центральні райони РРФСР і Білорусі. «ЦК ВКП (б) і РНК СРСР не сумніваються, – говорилося в директиві, – що цей виїзд селян, як виїзд з України в минулому році, організований ворогами радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації через селян у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти радвлади» [54, с. 43]. У зв'язку з цим пропонувалося органам влади і ОДПУ України і Північного Кавказу не допускати селян в інші райони, а органам ОДПУ центральних областей заарештовувати селян і після того, як будуть відібрані контрреволюційні елементи, повертати інших на місця проживання. До березня було заарештовано 219 460 осіб, з них 186 588 було повернуто назад, решта – засуджені на різні терміни покарання [54, с. 43]. Цей документ свідчить не просто про голодні бунти а про організовану національну боротьбу українців як на території УРСР так і на Кубані і Північному Кавказі.

Найважливіше питання теми – це причини величезних жертв України під час голоду в порівнянні з іншими регіонами СРСР. Слід зауважити, що оцінюючи масштаби голоду російські дослідники активно посилаються на зарубіжних дослідників. Але цікаво, що більшість цих науковців працювали на замовлення РАН і не можуть бути незаангажованими в цьому питанні. Зокрема, найчастіше у визначенні величини демографічних втрат України в 1932–1933 рр. покликаються на С. Уіткрофта, як фахівця, який досконало вивчив джерела з даної проблеми, і є найавторитетнішим зарубіжним дослідником в галузі вивчення демографічних втрат СРСР в 1930-і роки. Але С. Уіткрофт працював в редакційній колегії Інституту історії РАН Російської Федерації і свої

дослідження проводив спільно з російськими колегами. Разом з тим потрібно віддати належне, що в російській історіографії одним з авторитетних вчених є український дослідник С. В. Кульчицький. Вони назвали цифру жертв голоду в Україні – 3-3,5 млн осіб [48, с. 887].

Величезні втрати України від голоду визначаються, з одного боку, розмірами території республіки і чисельністю її населення, що проживало в сільській місцевості, в зоні суцільної колективізації. З іншого боку, вони стали результатом жорстких заходів влади щодо встановлення контролю над стихійною міграцією голодуючого населення, мета яких була в збереженні колгоспного виробництва. Характер цих заходів, знову ж таки, визначався величезною територією України, її прикордонного, стратегічним положенням в порівнянні з іншими зерновими районами СРСР [62, с. 43].

Голод, викликаний надмірними хлібозаготівлями, можна пояснювати прагненням держави одержати тверду валюту з експорту зерна, щоб придбати машини для індустріалізації. Так пояснював причини «продовольчих ускладнень» Йосиф Сталін, такого розуміння голоду дотримуються в сучасній Росії і, на жаль, у багатьох інших країнах. Закордонні вчені, які заперечують геноцидну природу Голодомору, висувають один аргумент: держава надала Україні і Північному Кавказу в 1933 році основну частину продовольчої допомоги, виділеної регіонам, що найбільше постраждали від голоду. Який це геноцид, якщо голодуючим допомагали? [68].

Історикам відомі документи про те, що Й. Сталін в 1933 р. особисто санкціонував поставки в Україну зерна на шкоду російським регіонам. Ось один з фактів, 27 червня 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич направив Сталіну шифрограму такого змісту: «Безперервні дощі, що продовжуються останні 10 днів сильно відтягнули дозрівання хлібів і збирання врожаю. У колгоспах ряду районів повністю з'їдений, доїдається весь відпущений нами хліб, сильно загострилося продовольче становище, що в останні дні перед прибиранням особливо небезпечно. Дуже прошу, якщо можливо, дати нам ще 50 тисяч пудів продпозики». На документі є резолюція Й. Сталіна: «Треба

дати». У той же час, на прохання начальника політвідділу Новоузенської МТС Нижньо-Волзького краю Зеленова, що надійшла в ЦК 3 липня 1933 р про продовольчу допомогу колгоспам зони МТС була дана відмова [62, с. 44]. Але водночас замовчується той факт, що продовольча допомога надавалась не власне селянам а лише колгоспам, для того щоб вони могли зібрати новий врожай зернових. Цитований документ підтверджує, що Хатаєвич і Сталін не сильно переймались долею українського селянства. А турбувались про те, що якщо не допомогти продовольством працездатним селянам, то зібрати новий врожай буде просто нікому.

Мету російських досліджень Голодомору в Україні яскраво ілюструє доповідь провідного російського дослідника В. Кондрашина, який представляв тогочасні академічні кола, на одній з конференцій: «Головний висновок, до якого прийшов автор у результаті багаторічних досліджень цієї теми наступний: голод 1932–1933 рр. – це спільна трагедія українців, росіян та інших народів колишнього СРСР, трагедія всього радянського села. І ця трагедія повинна не роз'єднувати, а об'єднувати народи» [62, с. 45]. Тобто головний акцент робиться на класичній тезі про спільну історію та братні народи.

В сучасному історичному, та зважаючи на значну політизацію теми Голодомору, і політичному дискурсі деякі українські дослідники та політики намагаються не допустити поширення правдивої інформації про організаторів голодомору, тому вигадують псевдонаукові концепції про спільну історію і «спільну трагедію», про «спільний голод» в СРСР. Інколи відверто спекулюють на темі Голодомору та трагедії мільйонів людей.

Визнання факту голоду на державному рівні відбулося в Указі Президента України «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні», підписаного 19 лютого 1993 р. Леонідом Кравчуком. Указом передбачалося проведення Днів Скорботи і Пам'яті в Україні, які припадали на вересень місяць. Оргкомітет зі вшанування жертв Голодомору очолював М. Г. Жулинський. Тоді на Михайлівській площі м. Києва було встановлено пам'ятний знак «Жертвам Голодомору 1932–1933 років» (автор В.

Перевальський). Указом Президента України Л. Кучми від 26 листопада 1998 р. «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» було запроваджено конкретний день – четверту суботу листопада. Вона поступово набувала меморіального статусу, а біля Михайлівського собору покладали квіти офіційні делегації. А 24 листопада 2002 р., звертаючись до українського народу у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодомору та політичних репресій, Л. Кучма визнав голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу, закликав міжнародне співтовариство підтримати Україну [69, с. 54].

Але в час коли українська спільнота активно добивалась відновлення історичної справедливості, комуністи актуалізували голод 1932–1933 рр. в своїх цілях. Лідер комуністів П. Симоненко заявляв, що геноцид відбувається в наші дні, і годі шукати його в минулому. «З цієї трибуни я звертаюся до панів можновладців, – проголосив він, – з пропозицією і вимогою не брехнею займатися з приводу радянського минулого, а відповісти за свою сьогоднішню злочинну політику – політику геноциду». Незадовго до цього (2000), протестуючи проти приватизації землі, комуністи організовували публічні акції під гаслами «Ні розпродажу землі та голодомору – 2000!» [58, с. 302]. Таким чином, тодішні комуністичні лідери не тільки не визнавали злочинів сталінського тоталітарного режиму, а й відверто спекулювали на цій темі.

Завершення процесу визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні актом геноциду українського народу проходило на фоні справжніх «війн пам'яті» і припадає на президенство Віктора Ющенка. 11 липня 2005 р. Президент України видав Указ «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні», доручивши уряду створити Інститут національної пам'яті, а також внести до Верховної Ради України законопроект щодо політико-правової оцінки голодомору. Така позиція глави держави була виявлена вперше за 15 років незалежності України. Згодом було запроваджено ритуал приспущення Державного Прапора України на всій території держави та Загальнонаціональної хвилини мовчання. На схилах Дніпра було закладено «Калиновий Гай», на місці якого мав бути споруджений

Меморіальний комплекс пам'яті жертв голодомору [30, с. 55]. Указ Президента України від 12 жовтня 2006 р. «Про відзначення у 2006 році Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» засвідчив принциповість та послідовність позиції глави держави щодо визнання голодомору геноцидом. «Ті, хто сьогодні заперечує Голодомор, – зазначив Президент України 25 листопада 2006 р, – глибоко і переконливо ненавидять Україну. Ненавидять нас, наш дух, наше майбутнє. Вони заперечують не історію. Вони заперечують українську державність» [30, с. 55]. Розпочався черговий виток наукової, парламентської та медійної боротьби навколо проблеми визнання/невизнання Голодомору актом геноциду українського народу.

Опоненти президента і прихильники російської концепції одного народу, а як показав час і відверті колаборанти – Партія регіонів запропонувала свій законопроект – без пункту про геноцид і адміністративну відповідальність. Як зазначає Г. Касьянов «Драматичне обговорення президентського проекту у Верховній Раді 28 листопада 2006 р перетворилося в ярмарок взаємних політичних звинувачень, учасники якої забули, що торги відбуваються на кладовищі. Практично всі учасники дійства актуалізували події 1932–1933 рр. поточною політичною ситуацією. Президентська фракція («Наша Україна») і їх союзники (Блок Юлії Тимошенко) звично ридали над нинішнім тяжким станом української нації як наслідком голодоморів і політичних репресій і звинувачували противників законопроекту в аморальності. Їх опоненти не без підстав звинувачували президента і його союзників в політичній кампанійщині і використанні теми 1932–1933 рр. в корисливих політичних цілях» [58, с. 306]. Лідер соціалістів, спікер О. Мороз, навіть пов'язав президентський законопроект зі спробами встановити диктатуру в Україні, а комуністи заявили, що ініціатива В. Ющенка провокує «ланцюгову реакцію протистояння в Україні», порушує Конституцію і веде до загострення відносин з Росією. Саме з середини 2000-х «питання історії» перетворюються в одну з найбільш помітних проблем українсько-російських відносин, що співпало з їх загальним

погіршенням (активізація «товарних воєн», загострення проблеми Криму, Севастополя і Чорноморського флоту, проблема ціни на газ і т. д.).

Незважаючи на нагнітання ситуації, 28 листопада 2006 р. виявилось доленосним та історичним днем в історії українського народу. Верховна Рада України ухвалила президентський законопроект про визнання голодомору геноцидом. Історичну справедливість було відновлено, а пам'ять про жертви українського голодомору збережено. Таким чином, можемо підсумувати, що реакція політичних сил на процес визнання/невизнання Голодомору 1932–1933 років актом геноциду українського народу була маркером відданості національним інтересам.

Для української сторони принципово важливим було домогтися визнання Голодомору геноцидом з боку Ізраїлю. Більш ніж прохолодно сприймалися стандартні заяви В. Ющенко про кількість жертв Голодомору в 7-10 млн. (явно завищені), в підтексті прочитувалося «змагання жертв». Незважаючи на все це 14 листопада 2007 р виступаючи в ізраїльському кнесеті, В. Ющенко закликав Ізраїль визнати Голодомор актом геноциду. Після періоду виразного мовчання, позицію Ізраїлю досить чітко висловила посол цієї держави в Україні Зіна Калай-Латман «Ізраїль, визнає актом геноциду те, що визнане міжнародним правом. А саме: геноцидом вважається знищення за етнічною приналежністю. Таким, зокрема, був Голокост. Ізраїль не може визнати Голодомор актом етнічного геноциду. Разом з тим він вважає Голодомор найбільшою трагедією українського народу. Ця позиція була не раз висловлена вашому керівництву на найвищому рівні. Позиція Ізраїлю полягає також в тому, що наша країна підтримує ті резолюції міжнародних організацій, наприклад ЮНЕСКО, в яких йдеться про те, що, по-перше, трагедія Голодомору не повинна повторитися, по-друге, вона повинна вивчатися в усьому світі» [58, с. 329]. В кулуарах, а згодом і відкрито ізраїльські політики говорили, що така позиція їхньої держави була продиктована чисто прагматичними цілями – не бажанням зіпсувати хороші відносини зі своїм стратегічним партнером – Росією.

Апофеозом українсько-російського протистояння в справі міжнародного визнання Голодомору можна вважати відмову російського президента Д. Медведєва відвідати офіційні урочистості з нагоди 75-ї річниці Голодомору 1932–1933 рр. в Києві. Цьому акту було надано характер показової політичної акції. Російський президент не просто відмовився, але і оприлюднив «послання» до президента В. Ющенко. Текст цього документа можна вважати своєрідним зібранням всіх стандартних мантр російського МЗС та їхньої наукової спільноти щодо загальносоюзного характеру трагедії. В посланні було згадано всі стандартні російські міфологеми, і вказівки про те, що позиція вищого українського керівництва сіє розбрат між братніми народами, і згадка спроб України зблизитись з НАТО, і спроби навчити В. Ющенко «справжньої» історії [58, с. 328].

За президенства Віктора Януковича розпочався період реакції. Хоча сам В. Янукович підтримував загальнонаціональну концепцію Голодомору, принаймні, офіційно. Але його оточення сприйняло перемогу Партії регіонів на виборах як сигнал до проросійського реваншу. Що стосується Голодомору то лунали різні заяви, від скасування на державному рівні терміну геноцид до перегляду закону 2006 року.

Незважаючи на деструктивні спроби частини українських політиків, вислів Голодомор – геноцид українського народу, міцно вкорінився в суспільній свідомості і посів чільне місце в комеморативній політиці держави та народній пам'яті.

Таким чином, розвиток «імперсько-радянського» наративу як частини офіційної державницької ідеології в нинішній Росії є важливим засобом ідеологічної легітимації системи влади, яка склалася там на початку 2000-х років. Особливе роздратування викликають спроби поставити в один ряд Гітлера і Сталіна, нацистський режим і сталінізм. Оскільки Сталін і його епоха є важливою частиною російського державного міфу про «Велику Перемогу» і «Велику Вітчизняну війну», такі спроби сприймаються як посягання на фундаментальні цінності. У цьому контексті зусилля українських політичних та

наукових кіл, спрямовані на висвітлення правди про Голодомор, перш за все пов'язані з визнанням голоду 1932–1933 рр. геноцидом, тобто найтяжчим міжнародним злочином, вчиненим радянською державою проти власного населення, сприймалися і сприймаються вищим російським керівництвом як ідеологічна і політична загроза.

РОЗДІЛ 4

ШЛЯХИ ТА МЕТОДИ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ

У зв'язку із замовчуванням протягом тривалого періоду факту Голодомору громадяни України та світова громадськість не мають повної об'єктивної інформації про трагедію, пов'язану з Голодомором, масштаб скоєного злочину, його причини і наслідки. Однією з причин Голодомору було втілення в життя ідеї колективізації та розкуркулення, що призвело до знищення вікових традицій українського села, зруйнування господарського устрою.

Такі катастрофічні кризи як Голодомор називають травмами. Погляд на Голодомор за допомогою методології дослідження травм дозволяє чіткіше. Історична травма – реальна історична подія, яка несе загрозу безпеці, звичному порядку життя і самому життю. Вона замінює відчуття безпеки на усвідомлення небезпеки, кризи і хаосу. Наслідки історичної травми настільки руйнівні, що дестабілізують усю соціальну систему та торкаються усіх громадян та субгруп. Травма є настільки великим шоком для спільноти, що остання більше не може ефективно існувати. Люди, які підпадають під вплив травми, не в змозі ігнорувати її та уникнути страху, злості, фізичних та психічних страждань. Частково це відчуття є результатом втрати смислу та ідентичності, що відбувається, коли стирається межа між добром і злом, порядком і хаосом, священним і профанним [69, с. 319]. Під історичною травмою розуміють як травматичну подію, так і процес розвитку пам'яті про травму. Голодомор повністю підпадає під таку характеристику. Без сумніву, Голодомор мав глибокий, негативний і тривалий вплив на життя індивідумів і спільноти у цілому. Разом із розкуркуленням та колективізацією він повністю зруйнував звичні рамки життя, які так ніколи повною мірою не були відновлені. Травма Голодомору, розкуркулення та колективізації завдала непоправної шкоди Україні. Голодомор виявився настільки великим шоком для спільноти, що та

більше не змогла ефективно існувати. Люди були не в змозі її ігнорувати ці події й уникнути страху, злості, фізичних та психічних страждань [69, с. 319].

Так само як людина, зіткнувшись із подією, що завдає їй страшної шкоди, переживає постравматичний синдром, так і колектив людей зазнає колективної травми. Стосовно нації можемо говорити про національну травму. Власне, йдеться не про безпосередні події 1932–1933 років, а про те, що було пізніше. Голодомор тривав менше двох років, проте жити з ним довелося багато десятиліть. У такий спосіб можна говорити і про інші катастрофічні кризи, можна навіть припустити, що вже у більш спокійному ритмі життя всі вони злились у пам'яті та свідомості людей [69, с. 321].

З початку 1990-х Україна здобула незалежність, змінилася політична ситуація, почали з'являтися згадки про ті події, свідчення очевидців, історичні дослідження про голод. Постав Голодомор як базовий загальноприйнятий набір образів, ідей та репрезентацій, чому сприяла політика незалежної України. З часом з'явився позитивний клімат симпатії і визнання до жертв та очевидців Голодомору. Незважаючи на біль та сором, вони почали давати свідчення. Пам'ять про Голодомор відродили (радше створили) діти та внуки втраченого покоління 1930–1940-х років з різних мотивів: почуття морального обов'язку, політичної боротьби, завдання згуртувати націю чи вплинути на творення української національної ідентичності. Постала культурна травма Голодомору – усвідомлена та артикульована психологічна травма, внесена в домен культури. Саме з моменту постановня культурної травми можна вести мову про перше свідоме значення, надане травмі.

Культурна травма Голодомору органічно вписалася в тодішню політичну обстановку американсько-радянської холодної війни. Ключовим подіями у процесі її створення стали: відзначення 50-ї річниці роковин Голодомору, створення Комісії Конгресу США із вивчення голоду в Україні та публікація її результатів, випуск у 1983 році в Торонто фільму «Жнива розпачу», публікація результатів діяльності Міжнародної комісії юристів із розслідування голоду в Україні. Визнання культурною травмою Голодомору стало можливим завдяки

існуванню української діаспорної ідентичності, що опирається на цінності національної мови та національно-визвольного руху. З часом культурна травма Голодомору стала частиною культурного, суспільного, політичного життя незалежної України [69, с. 323].

Вперше на державному рівні Голодомор 1932–1933 років було визнано геноцидом Українського народу 14 травня 2003 року Постановою Верховної Ради України для вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років [27]. Підсумком багаторічної дослідницької діяльності авторитетних українських і закордонних учених став ухвалений 28 листопада 2006 року Закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» N 376-V.

Згідно цього Закону, Голодомор 1932–1933 років в Україні, відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, було визнано цілеспрямованим актом масового знищення людей, геноцидом Українського народу. Законом встановлено, що публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним. Оцінки цієї жахливої події як геноциду ґрунтуються на великому масиві наукових досліджень, сотнях тисяч архівних документів та спогадів тих, хто вижив під час Голодомору [11].

Україна пройшла тривалий шлях відновлення національної пам'яті про трагедію початку 30-х років минулого століття.

Політики досить швидко оцінили політико-ідеологічний і мобілізаційний потенціал даної теми. Вже в роки президентства Л. Кравчука (1991-1994 рр.) спостерігалася доволі активна риторика президента і його оточення відносно «тоталітарного минулого» взагалі і голоду 1932–1933 рр. конкретно. Л. Кравчук вдало скористався темою осудження «злочинів тоталітаризму» для того, щоб відмежувати свій образ від цього минулого і себе від відповідальності за дані злочини.

Тема осудження тоталітаризму мала важливе ідеологічне значення, оскільки тоталітаризм вбачався ворогом української нації, відповідно проблеми

відродження нації і побудова державності на пряму пов'язувалися з минулим. Тут голод 1932–1933 рр. ідеально вписувався в конструкцію яка пояснювала теперішні складнощі несприятливими історичними обставинами.

Якщо говорити про Л. Кучму, який займав президентський пост в 1994-2004 рр., для нього особисто проблема звернення до радянського минулого, не мала самодостатнього ідеологічного значення. Дані питання потрапляли в поле його уваги тільки в моменти загострення політичної боротьби з опонентами.

Лише в період президенства В. Ющенка (2004-2009 рр.) спостерігається перевага ідеологічних мотивів над політико-прагматичними міркуваннями. В. Ющенко поставив історичну політику на чолі ідеології будівництва нації, а проблему голоду 1932–1933 рр. в центр історичної політики.

В Україні була організована серія пропагандистських і культурних акцій, яка була спрямована на об'єднання зусиль державної бюрократії (обласних, районних і міських адміністрацій, які підпорядковуються безпосередньо президенту, силових структур в особі Служби безпеки України), тисяч добровольців, які щиро бажали вшанувати пам'ять жертв голоду, професійних дослідників, любителів краєзнавців і десятків тисяч «мобілізованих» вчителів, студентів, бібліотекарів, музейних працівників, школярів, журналістів [56, с. 57].

За межами України силами дипломатичних служб були здійснені безпрецедентні зусилля в питанні визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.

Історична політика періоду В. Януковича, в багатьох аспектах нагадує період президенства Л. Кучми. Сам В. Янукович, на відміну від попередника В. Ющенка, намагався уникати проблем ідеології і звертався до них за мірою необхідності, в чисто прагматичних цілях.

Небажання характеризувати Голодомор як геноцид не означало відмови від самої ідеологеми. Відмова від «геноцидної» версії Голодомору була необхідним для В. Януковича символічним жестом, що знімав напругу в одному із аспектів відносин з Росією. Всі інші компоненти відповідного

історичного міфу і пов'язаних з ним ідеологічних практик залишалися недоторканими [58, с. 314].

Певні стереотипні уявлення про голод 1932–1933 років, що стосуються оцінки Голодомору, яким судилося стати масовими, набути статус «історичної пам'яті» і «наукового знання», було сконструйовано і трансльовано в суспільство спочатку зусиллями громадських і політичних діячів української діаспори Північної Америки, а згодом легітимовано через наукові праці дослідників українського та неукраїнського походження, об'єднаних спільною метою та ідеологемою: йшлося про відновлення «історичної справедливості» [69, с. 252]. Так зусиллями діаспори в другій половині 1980-х років був створений повномасштабний образ голоду 1932–1933 рр. в Україні, як геноциду українців, здійсненого комуністичною владою.

Історія яка розпочалася в розпал «холодної війни» і отримала динаміку розвитку в даному політико-ідеологічному контексті, завершилася вже в іншій ситуації: до кінця 1980-х в СРСР набирала розмаху ідеологічна і політична лібералізація. У відносинах США і СРСР спостерігалось стрімке потепління, тому антирадянський елемент кампанії за визнання голоду 1932–1933 рр. в Україні зійшли нанівець на Заході.

Втім, події в СРСР підготували підґрунтя, для того, щоб насіння підготоване в діаспорі дало хороші плоди на «материковій» Україні. Перебудова і гласність, оголошені верхівкою правлячої партії дали поштовх інтенсивному перегляду радянської історії у відчутно антирадянському ключі: В Українській СРС суспільні дискусії навколо питань історії швидко трансформувалися в питання поточної політики. Громадський осуд «злочинів сталінського режиму» трансформувалося в осуд політики правлячої партії і руху за відновлення «справжньої» історії. Тема голоду 1932-1933 рр. спочатку виникла як прояв прагнення частини національної інтелігенції до ліквідації «білих плям» історії.

Не зважаючи на масштабність звершень українських дипломатів, істориків, діаспорної спільноти над усвідомленням державами світу справжньої

сутності штучного голоду в Україні у 1932–1933 роках крапку в цьому питанні поставити не можна.

Вирішення проблеми визнання/невизнання Голодомору геноцидом українського народу можливе за умови формування та забезпечення функціонування таких складових.

Найперша складова, яка має бути достеменно визначена і є ключовою, при вирішенні даної проблеми, це усунення розбіжностей між кількісними показниками смертності під час Голодомору 1932-1933 рр. в Україні, що висувають різні дослідники і політики.

Точної цифри жертв голоду 1932-1933 рр. на даний момент не існує. У прагненні приховати масштаби злочину і його згубні наслідки кремлівське керівництво заборонило органам запису актів громадянського стану, органам обліку природного руху населення та медичним закладам фіксувати справжню причину смерті, а коли у 1933 р. коли голод сягнув апогею, померлих ховали на подвір'ях селян та у братських могилах без будь якої реєстрації взагалі. Як зазначає С. Кульчицький, у цей час роботу державних органів у сільській місцевості було порушено, а подекуди – зовсім паралізовано [48].

Незважаючи на заперечення комуністичною владою самого факту голоду і приховування демографічної інформації, масштаби демографічної катастрофи в Україні не могли не привернути увагу іноземних журналістів, дипломатів і фахівців, які на той час працювали в СРСР.

Перші емпіричні оцінки числа жертв Голодомору почали з'являтися у західній пресі у його розпал. На відміну від повідомлень журналістів, оцінки дипломатів були закритими і стали відомі значно пізніше. Аналіз тогочасних кореспонденцій і дипломатичних звітів свідчить про наявність великих розбіжностей в оцінці кількості жертв злочину. Вони коливаються у діапазоні від 1 млн. до 15 млн. На підставі цих оцінок можна зробити лише висновок, що жертвами організованого комуністичним режимом Голодомору стали мільйони людей як в Україні, так і поза її межами, і що найбільше втрат зазнала Україна.

Нині питання визначення числа жертв Голодомору залишається дискусійним. Як і раніше, дослідники одержують неоднозначні результати навіть у рамках виконання одного проекту.

Свідченням цього є представлена у 2008 р. науково-аналітична доповідь Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України «Демографічна катастрофа в Україні в наслідок Голодомору 1932-1933 років: складові, масштаби, наслідки». Доповідь фіксує дещо суперечливі оцінки кількісних параметрів людських втрат України. Кількісні показники втрат коливаються від 1,1 млн. до 6 млн. осіб.

Труднощі у підрахунку загальної кількості замордованих голодом людей іноді використовуються для того, щоб кинути тінь сумніву на нашу національну трагедію і заперечити її геноцидальний характер. Ключовим для кваліфікації злочинної поведінки злочином геноциду є не кількість убитих людей, а намір знищити певну групу як таку через повну або часткову ліквідацію її членів. Кількість жертв не є юридичною ознакою геноциду, а лише однією з обставин злочину. З'ясування цієї обставини є лише допоміжним засобом доведення наміру часткового або цілковитого знищення певної групи як такої, а також вирішення питання про ступінь тяжкості вчиненого злочину і призначення відповідного покарання. За спрямованості злочину проти групи як такої вбивство будь-якої кількості її членів є злочином геноциду.

Навіть якщо б під час Голодомору загинуло не кілька мільйонів українців, а на порядок менше, це не змінило б геноцидного характеру цього злочину

Інформаційний аспект роботи над визнанням державами світу Голодомору як геноциду українського народу був не є достатньо сформованим. К. Чернявська у статті «Сучасні історіографічні дослідження проблеми Голодомору 1932-1933 рр.: тенденції і напрямки», виділяє наступні проблемні моменти інформаційного аспекту. По-перше, незважаючи на надзвичайно великий масив наукової літератури, присвячений голодомору 1932-1933 рр., історіографічна складова проблеми залишається практично не розробленою. На

нашу думку, це можна пояснити тим, що новітня історіографія голоду є відносно «молодим» явищем [48, с. 266].

По-друге, повноцінні історіографічні дослідження розвитку історичної думки в контексті голодомору 1932-1933 рр. в Україні пред'явлені лише в українській та російській науковій літературі, у той час, як західна історична наука практично не торкалась проблеми, що зумовлено особливостями її розвитку. В європейській та англо-американській історіографії проблема голодомору 1932-1933 рр. не виділена в окремий напрямок досліджень, а розглядається в контексті економічної історії СРСР та аграрної історії Східної Європи [69, с. 266].

По-третє, порівнюючи історіографічний аналіз російських та українських істориків, можна виділити одну спільну рису: дослідники, звертаючись до історіографії, намагаються обґрунтувати власні концептуальні підходи до дослідження та інтерпретації подій 1932-1933 років [92, с. 266].

Тому першим етапом на шляху визнання міжнародною спільнотою Голодомору як акту геноциду українського населення є формування єдиної інформаційної стратегії для успішності реалізації поставленої мети.

Одним з варіантів вирішення даної проблеми є проведення вибіркового досліджень з питань Голодомору окремими істориками, науковцями, публіцистами та науковими колективами, вивчення окремих архівних документів, збирання свідчень очевидців з метою створення доказової бази Голодомору як факту геноциду Українського народу.

Іншим варіантом є відображення подій Голодомору в художніх та публіцистичних творах, поширення інформації про нього окремими дослідниками, громадськими організаціями та засобами масової інформації.

У певний спосіб ці варіанти реалізуються як в Україні, так і за її межами, але незважаючи на їх цінність і доцільність, не мають чіткого, системного характеру.

Для реалізації завдань даного етапу потрібно визнати наступні заходи:

1) проведення наукових досліджень, пов'язаних з Голодомором, зокрема у сфері політики, економіки, історії, права, етнології, медицини, публікація наукових монографій, збірників документів та підручників на цю тему (підготовка ілюстрованого збірника документів у друкованому та електронному вигляді, створення спеціальної навчальної хрестоматії тощо);

2) розроблення методики проведення польових експедицій та інших форм опитування очевидців Голодомору, складення зведеного реєстру документальних свідчень, створення баз даних та впорядкування спогадів;

3) виявлення, опрацювання і дослідження доказової бази Голодомору, складення зведених реєстрів та баз даних за документами центральних, галузевих, місцевих державних архівів та архівів об'єднань громадян, активізація роботи з розсекречення архівних документів про події тих часів і створення умов для введення у науковий обіг нових документальних свідчень;

4) опрацювання в установленому законодавством порядку документів архівних фондів інших держав, насамперед Російської Федерації, Республіки Польща, Румунії, Республіки Чехія, Федеративної Республіки Німеччина, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Французької Республіки, Італійської Республіки, з метою виявлення документальних свідчень про Голодомор;

5) проведення конференцій, симпозіумів, засідань за круглим столом з питань Голодомору;

6) провадження діяльності, пов'язаної з широким інформуванням громадськості (підготовка популярного документального нарису іноземними мовами у друкованому та електронному вигляді для поширення через дипломатичні представництва України), з метою міжнародного визнання Голодомору геноцидом та однією з найбільших трагедій в історії людства.

Політичний (дипломатія) елемент, є одним із вагомих в процесі визнання Голодомору геноцидом. Даний елемент насамперед полягає в роботі дипломатичної служби. Основним завданням послів є створення підґрунтя для та реалізація інформаційної кампанії під час політичних консультацій та

зустрічей. Робота з міжнародними організаціям з метою прийняття відповідних резолюцій є також важливою складовою політичного елементу.

Посольства мають бути зорієнтовані на посилену політичну та інформаційну роботу у країнах перебування, починаючи від візитів до найвищих політичних осіб держави і до організації тематичних заходів (конференцій, семінарів, публікацій у ЗМІ, активізації співпраці з діаспорою) та з'ясування можливостей встановлення пам'ятників жертвам Голодомору. В процесі інтенсивної та відносно успішної інтернаціоналізації Голодомору чітко виділяються два елементи: визнання голоду 1932-1933 рр., як історичного факту і визначення ставлення до цього факту, і визнання Голодомору геноцидом української нації. З першою складовою в українській владі особливих проблем не виникало – активна діяльність президента і дипломатів була в даному сенсі успішною. Термін Голодомор вдалося закріпити в офіційних міжнародно-правових актах.

Світове співтовариство, хоч і з запізненням, але все ж дізналося про одну із самих найстрашніших трагедій минулого століття. Україна отримала співчуття та розуміння з боку світової спільноти.

За визнанням Голодомору геноцидом українців, країни можна поділити на кілька груп.

Перші – ті, що ухвалили рішення щодо визнання. Це демократичні держави, парламенти яких усвідомлюють, що це був злочин проти людства. Вони керуються гаслом «історія повинна нас вчити». Останніми роками до них долучаються нові країни, завдяки тому, що відкриваються архіви, доступними стають свідчення про Голодомор, а також завдяки потужнішому лобіюванню цього питання.

Інша група – ті, що не визнали. Щоб зрозуміти їхні позиції, достатньо глянути на розташування сил в ООН, де представництво України проводить величезну роботу. Голосування щодо всього, що стосується українців, розділяються так: є країни, які їх будуть підтримувати постійно, а є держави, які цього не робитимуть ніколи, або дуже зрідка.

Є велика кількість держав, які не хочуть ставати ні на один, ні на інший бік, тобто, не бажають протистояти Росії, а з іншого боку, не хочуть образити українців.

Не зважаючи на досягнутий успіх не можна не помітити і зворотного ефекту: надмірне культивування власних страждань і спроби пояснити свої сьгоднішні проблеми, надлишок віктимності, презентація себе як жертви планетарного масштабу привели до сумнівних результатів. Досить специфічна міжнародна репутація України (корупція, постійний безпорядок у владі і політична нестабільність, соціальні проблеми, нестабільна економіка, проблематика відносин з судами) доповнилася не менш специфічним маркером – нації-жертви, яка надмірно культивує цей статус. Міжнародному образу України не вистачає позитивних рис, а вибір Голодомору ледь не найголовнішим історичним символом країни досить сумнівне рішення [38].

Юридичний аспект вирішення проблеми визнання Голодомору 1932-1933 рр. актом геноциду полягає у вдосконаленні національної правової бази, покликаної забезпечувати покарання за злочин геноциду, та запобігання йому.

З цією метою необхідно, по-перше, зробити офіційний переклад Конвенції ООН 1948 р. про запобігання злочину геноциду і покарання за нього українською мовою з її англійського автентичного тексту з метою виправлення в нинішніх українських перекладах певних помилок; по-друге, привести ст. 442 Кримінального кодексу України у повну відповідність з положеннями ст. II Конвенції 1948 р., зокрема за допомогою внесення до переліку геноцидних дій, зазначених у диспозиції частини 1 ст. 442, такої дії як спричинення розумових розладів; по третє, відкоригувати редакцію Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», відповідно до термінології ст. 442 Кримінального кодексу України та ст. II Конвенції ООН 1948 року [38, с. 67].

Ще одним пріоритетним завданням яке поставлене перед юриспруденцією є опрацювання фактів Голодомору а також правових наслідків прийняття Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», в тому числі виконання статті 2 і пункту 2 статті 5 зазначеного Закону, та вивчення

питання щодо встановлення відповідальності за публічне заперечення Голодомору як геноциду.

Надалі було б доцільним продовжувати офіційне розслідування обставин Голодомору у зв'язку з діяльністю В. Балицького, С. Реденса та інших керівників радянської каральної системи, а також секретарів обкомів і райкомів КП(б)У та радянського керівництва адміністративно-територіальних одиниць УСРР. На окрему увагу заслуговує розслідування обставин, за яких під час Голодомору відбулася загибель представників національних меншин України, а також винищення українських спільнот Кубані, Північного Кавказу, Середнього Поволжя та Казахстану [38, с. 67].

Таким чином, у сучасній історичній літературі і публіцистиці представлені дві основні точки зору відносно голоду 1932–1933 рр. в Україні. Перша точка зору – це прихильники концепції про Голодомор в Україні як специфічний український феномен, як геноцид народу України зі сторони сталінського режиму з метою не допустити розгортання широкомасштабної національно-визвольної боротьби українського народу проти сталінського більшовизму. Друга точка зору – їх опоненти, в більшості своїй російські історики, які аргументують свою точку зору класовим характером Голодомору в СРСР.

Проблема Голодомору відразу набула політичного підтексту, опираючись на радянські ідеологеми та намагаючись змістити акценти, частина істориків, політологів та політиків як за кордоном так і в Україні не вважають Голодомор злочином геноциду.

Таким чином, вирішення для проблеми визнання/невизнання Голодомору 1932-1933 рр. геноцидом українського народу потрібно втілити комплекс взаємопов'язаних заходів.

Даний комплекс виражається в формуванні наступних аспектів:

1. Інформаційний аспект, виражається в підготовки інформаційної стратегії, що слугуватиме ретранслятором ідеї визнання Голодомору 1932-1933 рр. геноцидом українського народу.

2. Політичний (дипломатичний) аспект, можливий до застосування тільки із залученням інформаційного аспекту. Широке інформування міжнародної спільноти, залучення до співпраці провідних наукових політичних, громадських установ, політичного істеблішменту як західних так і східних партнерів є основним завданням, що стоїть перед дипломатичними відомствами нашої країни.

3. Юридичний аспект, щільно пов'язаний зі інформаційним і політичним. Перед юристами поставлене завдання вдосконалення нормативно-правової бази, що могла б допомогти при вирішенні поставленої проблеми, а також юридичного обґрунтування злочинних намірів тоталітарної держави проти українського селянства.

Вважаємо, що при успішній реалізації цієї концепції можливі суттєві зрушення щодо визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.

ВИСНОВКИ

В юридичній практиці поняття «геноцид» уперше використано на Нюрнберзькому процесі (1945–1946 рр.) – міжнародному воєнному трибуналі над головними нацистськими воєнними злочинцями. Інноваційний на той час термін, застосований Р. Лемкіним, поєднав у собі два слова: грецьке *genos* – раса, плем'я, й латинське *cide* – убивство.

Міжнародне право трактує геноцид найважчим злочином проти людства. Така оцінка зумовлена тим, що він – цілеспрямована кампанія, яка має за мету переривання існування групи, перешкоджає її природному відтворенню, збереженню генофонду, культурних основ тієї чи іншої спільноти загалом. З огляду на це різні аспекти норм про злочин геноциду фігурують (окрім Конвенції «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього») в Міжнародному пакті про громадянські й політичні права (1966 р.), Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинців і злочинів проти людства (1968 р.), проекті Кодексу злочинів проти миру, безпеки й людства (1991 р.), Римському статуті міжнародного кримінального суду (1998 р.).

Правові норми, що фігурують у них, виписала Конвенція ООН, ухвалена 9 грудня 1948 р. Її положення сформульовані на основі осмислення масового знищення євреїв Європи в роки Другої світової війни – Голокосту. Згідно зі статтею другою цього документу елементами геноциду є: 1) убивство членів етнічної, національної, расової чи релігійної групи; 2) завдання їх представникам важких тілесних ушкоджень чи розумового розладу; 3) навмисне створення життєвих умов, які розраховані на повне чи часткове фізичне знищення групи; 4) заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в їх середовищі; 5) насильне переміщення дітей з однієї групи в іншу. Ці складники геноциду дають підстави стверджувати, що його об'єктом є групи, які вирізняються з-поміж інших спільним походженням (національністю, расою) чи віросповіданням. При цьому особлива увага в проблемі класифікації геноцидом тих чи інших подій концентрується на двох

аспектах: факті фізичного знищення жертв та зумисності здійснюваного злочину.

На сьогодні можна нарахувати десятки наукових визначень геноциду, які представляють геноцид у ширшому і вужчому розумінні, деякі геноциди торкалися мільйонів людей зокрема історики і демографи ще й досі сперечаються щодо кількості жертв голодомору в Україні, називаючи різні дані – від 3 до 10 мільйонів.

Одним із актуальних та найбільш пріоритетних напрямків сучасних історичних досліджень є ґрунтовне вивчення сутності поняття «геноцид», особливостей його трактування та застосування. Порівняння основних концепцій та поглядів на причини та наслідки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Аналіз історично-політичного дискурсу, громадської думки стосовно визнання Голодомору актом геноциду українського народу та можливі шляхи врегулювання цієї суспільної дискусії.

Історіографію вивчення проблематики визнання/невизнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні актом геноциду для кращого її опрацювання та систематизації результатів слід поділити на дві групи: вітчизняну та зарубіжну.

На сучасному етапі вітчизняна історична наука має змогу досліджувати раніше заборонені сторінки політичного, економічного та соціально-культурного життя нашого народу. Завдяки правовій базі щодо засудження комуністичного та нацистського тоталітарних режимів в Україні та процесам декомунізації науковці отримали доступ до раніше засекречених документів. Сучасний дослідник має змогу застосовувати різні методики і наукові підходи.

Повномасштабні дослідження проблематики Голодомору розпочалися лише з часу проголошення Україною незалежності. З того часу вітчизняні історики здійснили серйозний поступ у дослідженні причин, особливостей перебігу та наслідків цієї трагедії. Дослідження різних аспектів цієї проблеми ведеться вже більше двадцяти років, але до цих пір історики не дійшли консенсусу з ряду важливих і принципових питань. Зокрема, стосовно геноцидної природи Голодомору та кількості жертв.

Зарубіжна історіографія в кваліфікаційному дослідженні представлена цінними роботами науковців, у яких обґрунтовано геноцидний характер Голодомору, визначені причини такої політики Й. Сталіна та описано «постголодоморний синдром» української нації.

Таким чином, аналіз джерельної бази досліджуваної проблеми засвідчує, що сутність поняття «геноцид», причини, перебіг та наслідки цього страшного штучно спланованого злочину проти української нації достатньо репрезентовано різними видами документів та матеріалів. Основну групу джерел, опрацьованих у ході наукового дослідження, склали опубліковані архівні документи, частина яких є маловідомою та лише останнім часом вводить до наукового обігу. Однак, відсутність комплексних досліджень не дає можливості повністю висвітлити важливість питання та проблематику визнання/невизнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. Тому відсутність комплексної історіографічної праці з цієї проблеми надзвичайно актуалізує наше дослідження. Важливими для написання тексту кваліфікаційної роботи були монографічні видання, періодика, збірники опублікованих документів й матеріалів. Все це у комплексі дозволило ґрунтовно розкрити означену проблему.

Під час дослідження встановлено, що сутність поняття геноциду є багатогранним та дискусійним в сучасній науковій літературі. Основним предметом дискусії є визначення і розширення поняття об'єкта геноциду. Незважаючи на наукову полеміку, незмінним залишається визначення геноциду як найтяжчого злочину проти людяності за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами. Справедливо, що такі злочини не мають терміну давності і передбачають найсуворіші міри покарання.

У сучасній історичній літературі і публіцистиці представлені дві основні точки зору відносно голоду 1932–1933 рр. в Україні. Перша точка зору – це прихильники концепції про Голодомор в Україні як специфічний український феномен, як геноцид народу України зі сторони сталінського режиму з метою не допустити розгортання широкомасштабної національно-визвольної боротьби

українського народу проти сталінського більшовизму. Друга точка зору – їх опоненти, в більшості своїй російські історики, які аргументують свою точку зору класовим характером Голодомору в СРСР.

Проблема Голодомору відразу набула політичного підтексту, опираючись на радянські ідеологеми та намагаючись змістити акценти, частина істориків, політологів та політиків як за кордоном так і в Україні не вважають Голодомор злочином геноциду. Вони аргументують свою позицію тим, що в той час на просторах Радянського Союзу від голоду гинули не лише українці, а й інші народи, починаючи від Поволжя і закінчуючи Казахстаном. Така постановка питання ігнорує національний вимір Голодомору, на який аргументовано вказують історики, зокрема і сам автор поняття «геноцид» – Р. Лемкін.

Суть позиції дослідників, які обстоюють альтернативно точку зору стосовно Голодомору полягає в наступному: голод 1932–1933 рр. – трагедія всього радянського селянства, результат здійснення в СРСР сталінської моделі форсованої індустріалізації, що обумовило примусову колективізацію і примусові заготовки сільгосппродукції, насамперед хлібозаготівлі, заради збільшення розмірів хлібного експорту і задоволення потреб зростаючої промисловості.

На основі джерельної бази, аналізу сучасних досліджень, нормативно-правових документів встановлено, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні відповідає геноциду за визначенням конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, і повинен бути класифікований та визнаний як геноцид на міжнародному рівні. Автор терміну «геноцид» Р. Лемкін, низка світових і українських вчених аргументовано доводять у своїх дослідженнях правильність цієї гіпотези. Голодомор як геноцид повинен бути рішуче засуджений світовою спільнотою для відновлення історичної справедливості і для недопущення повторення таких злочинів в майбутньому.

Для вирішення проблеми визнання/невизнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу потрібно втілити комплекс взаємопов'язаних заходів. Цей комплекс виражається в формуванні наступних аспектів:

інформаційний аспект, виражається в підготовки інформаційної стратегії, що слугуватиме ретранслятором ідеї визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу; політичний (дипломатичний) аспект, можливий до застосування тільки із залученням інформаційного аспекту. Широке інформування міжнародної спільноти, залучення до співпраці провідних наукових політичних, громадських установ, політичного істеблішменту як західних так і східних партнерів є основним завданням, що стоїть перед дипломатичними відомствами нашої країни: юридичний аспект, щільно пов'язаний зі інформаційним і політичним. Перед юристами поставлене завдання вдосконалення нормативно-правової бази, що могла б допомогти при вирішенні поставленої проблеми, а також юридичного обґрунтування злочинних намірів тоталітарної держави проти українського селянства.

Вважаємо, що при успішній реалізації цієї концепції можливі певні зрушення в щодо міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Опубліковані документи та матеріали

1. «Ми б'ємо в Великий дзвін...». Голодомор 1932–1933 рр. очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України / Упоряд.: Н. М. Маковська та ін. К.: Горобець, 2008. 224 с.
2. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. К.: Політвидав України, 1990. 605 с.
3. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Пиріг. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1125 с.
4. Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / Національний інститут стратегічних досліджень; упоряд. А. І. Кудряченко. Київ: НІСД, 2008. 335 с.
5. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів / Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред.: Кульчицький С. В. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.
6. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомирська область / Ред. кол.: М. А. Черненко (гол. редк.), В. М. Врублевський, І. О. Рафальський та ін. Житомир: Полісся, 2008. 1116 с.

II. Нормативно-правові акти

7. Закон України Про Голодомор 1932–1933 років в Україні. 28.11.2006. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 50. С. 504. Режим доступу: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>
8. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Нью-Йорк, 9 груд. 1948 р. Режим доступу: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text
9. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору)». Режим доступу: URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GH5NZ00A.html

10. Римський статут міжнародного кримінального суду. Рим, 17 липня 1998 р.
Режим доступу: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

III. Монографії, наукові статті

11. Бабич В. В. Термін «етноцид» у системі понятійно-категоріального апарату вітчизняної етнополітології. Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: *матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, 27-28 вересня 2003 р.* Київ: Світогляд, 2004. С. 105-111.
12. Барр Дж. Роми – жертви війни. *Форум націй*. 2005. №5. С. 3-6.
13. Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / Пер. з фр. Київ: Унів. Вид-во Пульсари, 2007. 136 с.
14. Бем М. В. Міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна щодо кваліфікації окремих прикладів масових порушень прав людини як злочину «геноциду». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 6. Том 2 С. 208-211.
15. Беренбаум М. Хвилююча історія Голокосту. Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни. Рефлексії на межі століть. *Збірник наукових праць*. Київ, 2000. С. 6-18.
16. Білан С. Голодомор 1932 – 1933 рр. та його наслідки в Україні. *Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка*. 2012. Т. 8. С. 12-18.
17. Бочковський О. Вступ до націології. Київ: Генеза, 1998. 144 с.
18. Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. 48 с.
19. Василенко В. Кваліфікація голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду і постанова Апеляційного Суду с. Київ від 13 січня 2013 р. *Мандрівець*. 2013. № 6 (108). С. 7-9.
20. Василенко В. Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду. *Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*. 2016. С. 13-73.

21. Вербовський В. Подвійний стандарт Заходу та тактика вірменської меншини в Османській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові записки*. 2005. № 3. С. 371-377.
22. Визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні – геноцидом: історичний факт політичного самоутвердження та морального зцілення нації. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вип. 16 (1). С. 270-276.
23. Визнання Голодомору Геноцидом: Міжнародні Конвенції, Договори та Судові Рішення (Висновки Лемкіна Підтверджуються). Режим доступу: URL:<http://khpg.org/index.php?id=1543220858>
24. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). К.: Темпора, 2013. 624 с.
25. Всеукраїнський Центр вивчення Голокосту «ТКУМА» «Проблеми історії Голокосту». Режим доступу: URL: <http://old.tkuma.dp.ua/images/stories/jurnal/z5.pdf>
26. Вся Україна в боротьбі проти большевиків. *Новий час*. 30 липня 1933. С. 3.
27. Галій М. Організований голод в Україні 1932–1933. Чикаго-Нью-Йорк, 1968. 40 с.
28. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 888 с.
29. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: *матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. Київ, 28 листоп. 1998 р.* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ; Нью-Йорк: М. П. Коць, 2000. 536 с.
30. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом / наук. ред.: В. Василенко, М. Антонович. К.: Києво-Могилянська академія, 2013. 360 с.
31. Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. *Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25-26*

- вересня 2008 року*. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
32. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. *Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р.: матеріали* / Відп. ред. С. Кульчицький. К.: НАН України. Інститут історії України, 1995. 199 с.
 33. Гон М. Геноцид: сутність явища та його суб'єкти ХХ століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: *збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції*. Житомир, 22-23 жовтня 2010 р. Дніпропетровськ: Ткума, 2011. С. 304-313.
 34. Гон М. Геноциди першої половини ХХ ст.: порівняльний аналіз. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 180 с.
 35. Граціозі А. Голод у СРСР 1931-1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? *Український історичний журнал*. 2005. №3. С. 120-131.
 36. Григориченко П. Забутий тисячолітній геноцид. Міжнаціональна злагода: спільне минуле – спільне майбутнє (проблеми вшанування пам'яті жертв трагедій етносів України). К., 2002. С. 79-83.
 37. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с.
 38. Даниленко В., Касянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-і роки. К.: Либідь, 1991. 344 с.
 39. За зневагу над жертвами Голодомору не посадять. Луганська комуністка продовжує «пиршество». Режим доступу: URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/4cf6159472214/>
 40. Захаров Є. Ю. Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид? Харків: ТОВ «Видавництво права людини», 2015. 52 с.
 41. Зваан Т. Геноцид. Вступ до проблеми. *Україна модерна*. 2008. Ч. 13. С. 68-81.

42. Зімон Г. Чи був Голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? *Український історичний журнал*. 2005. №2. С. 118-131.
43. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – поч. 2000-х). К.: Наш час, 2010. 271 с.
44. Катастрофа європейського єврейства. Ч. 7: Вайц І. Катастрофа євреїв на території Радянського Союзу. Київ: НВП «Вирій», 2001. 151 с.
45. Конквест Р. Жнива Скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Луцьк: Терен, 2007. 456 с.
46. Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди: Посібн. для вчителів / За ред. М. Ю. Кондуфора; Упоряд.: С. В. Кульчицький, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова. Київ: Радянська школа, 1990. С. 165-203.
47. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К.: Наш час, 2008. 424 с.
48. Кульчицький С. В. Дискусійні проблеми в розумінні Голодомору. Режим доступу: URL: <https://cutt.ly/vhdQ1nS>
49. Кульчицький С. В. Обґрунтування Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду у світлі концепцій Р. Конквеста й Р. Лемкіна. *Український історичний журнал*. 2018. № 4. С. 98-127.
50. Кульчицький С. В. Сталінський геноцид в Україні (Стаття перша: «Геноцид: політико-правова категорія»). *Історія в школах України*. 2006. №1. С. 50-55.
51. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. Київ: Вирій, 1997. 272 с.
52. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1930–1938 рр. *Український історичний журнал*. 1991. № 1. С. 121-127.
53. Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. К.: Серія: «Голодомори», 2007. 64 с.
54. Марочко В. І. Від Конвенції ГА ООН 1948 р. до Закону Верховної ради України 2006 р.: голодомор 1932–1933 рр. в Україні як факт геноциду

- українського народу. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* 2008. Вип. 13. С. 50–56.
55. Марочко В. І. Роберт Конквест про голокост та голодомор. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2006. Вип. 15. С. 365-373.
56. Мейс. Д. Комунізм та дилеми національного визволення: Національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933 / Переклад з англ. М. Яковлева. Київ: Видавничий Дім «КОМОРА», 2018. 496 с.
57. Мейс Д. Політичні причини голодного мору. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. *Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р.: матеріали / Відп. ред. С. Кульчицький. К., 1995. С. 14-22.*
58. Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.). *Український історичний журнал.* 1995. № 1. С. 34-48.
59. Мейс Д. Спадщина Голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.* 2003. Вип. 8. С. 465-468.
60. Наймарк Н. Геноциди Сталіна / Пер. з англ. В. Старка. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 135 с.
61. Папакін Г. Архівні документи про «чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні в 1932–1933 роках. *Архіви України. Науково-практичний Журнал.* 2008. № 3-4. С. 14-28.
62. Попович М. Червоне століття. Київ: АртЕк, 2005. 888 с.
63. Портнов А Теорія геноциду перед викликом Голодомору. *Критика.* 2008. Ч. 5. С. 11-13.
64. Портнов А. Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії і місце в них українських сюжетів. *Україна модерна.* 2008. № 2 (13). С. 82-114.
65. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 838 с.

66. Сміт Е. Національна ідентичність / Перекл. з англ. П. Таращука. Київ: Основи, 1994. 224 с.
67. Чернявська К. В. Сучасні історіографічні дослідження проблеми Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: тенденції та напрямки. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки*. 2013. Вип. 3.35. С. 262–268.
68. Штучні голоди в Україні ХХ століття. *Матеріали Міжнародної наукової конференції*, 16 травня 2018 р. Київ, 2018. 367 с.
69. ХХ століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту: *збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Житомир, 22-23 жовтня 2010 р.* Дніпропетровськ: Вид-во Центр «Ткума», 2011. 500 с.